

מבטרים

כתב עת לתרבות חזותית

גיליון מס' 1 | 2022 | תשפ"ב

מבטים כתב עת לתרבות חזותית יוצא לאור מטעם המחלקה לאמנויות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב

עורך ראשי: דניאל מ. אונגר
עורכת בפועל: שרה אופנברג
חברי וחברות המערכת: נועם גונן, אמה גשינסקי, בר לשם, רפאלה צרפתי, תהילה שדה

מעצבת גרפית: עינת פרלמן רוגל
עורכת לשונית: אורלי ניטיס יעקובי

ISSN 2710-480X

© כל הזכויות שמורות, מבטים: כתב עת לתרבות חזותית 2021

יש לשלוח מאמרים בעברית, כשהם ערוכים ומותקנים, כקבצי מעבד תמלילים WORD, לכתובת הדואר האלקטרונית mabatim.arts@gmail.com הוראות התקנה ניתן למצוא באתר הבית של כתב העת.

כתב העת מופץ במרשתת בגישה פתוחה: n.bgu.ac.il/humsos/art/Pages/mabatim.aspx

פייסבוק: [Mabatim.Arts](https://www.facebook.com/Mabatim.Arts)

כתובת המערכת: המחלקה לאמנויות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ת.ד. 653, באר שבע, 84105

תמונת השער: שרון פוליאקין, (2011) Valley, תצריב, אקוויטינטה והדפס-רשת. 27.5/20 ס"מ.

תוכן עניינים

4	דבר המערכת
	מאמרים
6	חמדת כסלו משחק והבנה: השפעתם של אנרי פואנקרה ואנרי ברגסון על אמנותו של מרסל דושאן
31	דפנה נסים הסוכנות הרגשית של הדיוקן: הזדהות ועונג בקשר בין אציל ודיוקנו בשלהי ימי הביניים בספר השעות מהאג (ms.76 f 2)
58	נסים גל לא־לריק: החלל הריק באמנות פלסטינית עכשווית
77	גל סופר ארחות עקלקלות וצורות משונות: ויזואליה ככלי לשליטה בשדים
101	אושרי ברגיל מה בין אוטונומיה ליצירה עצמית בעידן המידע?
118	דוד שפרבר נידה, טבילה ומקווה באמנות היהודית־פמיניסטית: בין ישראל לארצות הברית
164	אלינור זילברמן מיני־מי: הגרסה המוקטנת שלי אופנת אימהות־בנות
189	מרים מלאכי אמנות של אחרים: לידתו של השיח האסתטי על אמנות יפנית בצרפת במפנה המאה העשרים
213	אלה קריגר ה"אמנות ההדפסית" של שרון פוליאקין, הילה בן ארי ודורית רינגרט
	ביקורת ספרים
237	דליה מנור אסנת צוקרמן רכטר, אוצרות עכשווית בישראל 1965–2010
243	שחר מרנין־דיסטלפלד טל דקל, נשים וזקנה: מגדר וגילנות בראי האמנות בישראל
	ביקורת תערוכה
247	שירה גוטליב דיויד הוקני: נורמנדי שלי (Ma Normandie)
	מאמר מתורגם
253	שלי ארינגטון גלובליזציה של תולדות האמנות

ארחות עקלקלות וצורות משונות: ויזואליה ככלי לשליטה בשדים

גל סופר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב*

תקציר

בחיבורים רבים העוסקים בשיטות לזימון שדים נתקלים הקוראים בתיאור פיזי של הישויות המזומנות. לעיתים לתיאור הפיזי מצורפים ייצוגים חזותיים אחרים, אשר חלקם מיועדים מפורשות לשלוט בשדים המזומנים. במאמר זה אבחן מספר חיבורים כאלו הקשורים זה בזה, ואדון בהיבטים החזותיים שבאים בהם לידי ביטוי. מה מקומם של היבטים אלו בטקסט? האם לאלו ערך אסתטי בלבד? במאמר אראה כי קריאה צמודה של הטקסטים מחייבת אותנו לדון בכוח הטמון בייצוגים החזותיים, ובאופן שבו אלו משמשים בפרקטיקות לזימון שדים ולשליטה בהם.

מבוא: היבטים חזותיים במאגיה

מבלי להידרש להגדרה מדויקת, אם זו בכלל אפשרית, ניתן לומר כי החיבורים שאנו משייכים לספרות המאגיה משלבים לעיתים רבות טקסט ותמונה.¹ שילוב מעניין של

* מאמר זה נכתב בעזרת תמיכתה הנדיבה של קרן עזריאלי, שעם עמיתיה אני נמנה. ברצוני להודות למנחים שלי לעבודת הדוקטור, פרופ' יובל הררי ופרופ' בועז הוס, על תמיכתם, עידודם ונדיבותם הרבה. תודתי נתונה גם לפרופ' גדעון בוק על שיחות רבות בנושא, שסייעו לי לחדד את המובא במאמר. תודה מיוחדת לפרופ' שרה אופנברג שעודדה אותי לכתוב את המאמר והעירה על טיוטה מוקדמת שלו, לד"ר אביגיל מנקין-במברגר על הערות מאלפות וחשובות שתרמו רבות לי ולמאמר, ולגב' אנה ניצא ממוזאון ישראל שבירושלים, אשר הביאה לידיעת את דבר קיומו של כתב יד רלוונטי למאמר זה באוספי המוזאון. כמו כן, תודה מקרב לב לקוראות/ים האנונימות/ים על הערותיהן/ם.

1 על בעייתיות הגדרת המונח "מאגיה" נכתב רבות. ראו לדוגמה, י' הררי, הכישוף היהודי הקדום, ירושלים תש"ע, עמ' 134-122; B.C. Otto and M. Stausberg (eds.), *Defining Magic: A Reader*, Sheffield 2013. בעניין זה ראו גם את ניסיונו של אוטו לנקוט את הגישה ההיסטורית לניתוח שיח ביקורתי לצורך בחינת מאגיה מלומדת בימי הביניים – קטגוריה המכילה בספרות המחקרית את חיבורי "מפתח שלמה". ראו idem, 'A Discourse Historical Approach towards Medieval Learned Magic', S. Page and C. Rider (eds.), *The Routledge History of Medieval Magic*, London and New York 2019, pp. 37-47.

איור 1. דמותו של המלך מודיאט, אחד ממלכי השדים בכתב היד Clavicula Salomonis.

דימויים מופיע בחלק מכתבי היד של **מפתח שלמה**, קבוצה של חיבורים מן המאה החמש-עשרה ואילך. חיבורים אלו נכתבו בשפות שונות – לטינית, איטלקית, עברית, צרפתית ועוד, ומציעים שיטות לזימון שדים ושליטה בהם, לעיתים בליווי איורים. פעמים רבות מתוארים שדים אלו בכתבי היד כמלכים (כמו המלך מודיאט, ראו איור 1), ומאורים באופן המשקף תיאור זה. מה תפקידם של איורי השדים בחיבורים מן הסוג הזה?

במאמריו האחרונים ביקש יובל הררי לאפיין את ההיבטים החזותיים בספרות המאגיה היהודית, ובאופן ספציפי בספרי מרשמים מאגיים, תוך שימוש במונח "Paratext" של ז'נט.² במאמריו אלו הוא דן בשלוש קבוצות עיקריות של פראטקסטים מאגיים: פונקציונליים, ביצועיים ואסתטיים. הראשונים "קשורים בתפקודה של הרשימה המאגית כמאגר של יחידות מידע שנקבצו יחד לשם אחזור עתידי על פי

2 על פי ז'נט, המונח "פראטקסט" מצביע על כלל הרכיבים הקיימים ביצירה שאינם גוף הטקסט עצמו: איורים, כותרות, הערות שוליים וכדומה. ראו G. Genette, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, Cambridge 1997. לשימוש שעושה הררי בפראטקסט ראו י' הררי, 'פראטקסטים מאגיים: כתב יד לונדון, הספרייה הבריטית Or. 12362 ("עץ הדעת") כמקרה בוחן', קבלה: כתב עת לחקר כתבי המיסטיקה היהודית, מב (תשע"ח), עמ' 237-268; Idem, 'Functional Paratexts; and the Transmission of Knowledge in Medieval and Early Modern Jewish Manuscripts of Magic', M. Kupfer, A. S. Cohen and J. H. Chajes (eds.), *The Visualization of Knowledge in Medieval and Early Modern Europe*, Turnhout 2020, pp. 183-210.

הצורך" (לדוגמה: אינדקס אשר מקל על ההתמצאות בכתב היד). פראטקסטים ביצועיים, על פי הררי, הם רכיבים המבטאים שפה ויזואלית פרפורמטיבית הנלווית לשפה המילולית (לדוגמה: עיצוב גרפי של שם קודש). הפראטקסטים האסתטיים, לעומתם, נדירים יותר, ומשקפים שאיפה אסתטית של המחברים (לדוגמה: עיטורים בראש דפי כתב היד).

במאמר זה אבקש לבחון סוג מיוחד של פראטקסטים ביצועיים, המאפיין קבוצת חיבורים בשם **חכמת שלמה**. חיבורים אלה, אשר זכו עד כה להתייחסות מועטה בלבד במחקר,³ קשורים ברשת ענפה של חיבורים משלהי ימי הביניים ועד ימינו אנו אשר זכו במחקר לכינוי "Solomonic Magic" (להלן: מאגיה סולמונית).⁴ מונח זה משמש, באופן כללי, לתיאור חיבורים שמציגים שיטות לזימון שדים ולשליטה בהם לצורך מימוש משאלות ליבו של המאגיקון, והם מיוחסים לשלמה המלך. חיבורי **חכמת שלמה** נוצרו על רקע טקסטים אחרים של זימון שדים, דוגמת חיבורי **האידיאה של שלמה** שבהם מונחה המאגיקון לייצר כלי ובו ייצוגים חזותיים של השד (הקשור), של עצמו ושל כוחות מסייעים. לעומת **האידיאה של שלמה**, בחיבורי **חכמת שלמה** המאגיקון מאייר מונחה לייצר קטלוג של שדים שאותו, כפי שנראה, הוא מקדש, ובאמצעותו ביכולתו לשלוט בשדים המוזכרים בו. לצד פראטקסטים ביצועיים נפוצים, כמו חותמות של שדים,⁵ לעיתים מופיעות בחיבורי **חכמת שלמה** דמויותיהם של השדים. אלו, כפי שאבקש להראות, אינן נמצאות שם לצרכים אסתטיים, והשימוש בהן מסגיר תפיסה המייחסת כוח רב – קטלני, אך חיוני – להיבטיו החזותיים של טקס הזימון. תפיסה זו, כך נראה, באה לידי ביטוי בטקסט ובתמונה במשולב. באמצעות בחינה של ההיבטים החזותיים בחיבורים שונים הקשורים זה בזה בקשרים טקסטואליים והיסטוריים, אראה כי הם אוצרים משמעות ביצועית המשקפת את יחסי הכוחות בין המאגיקון לבין השד.

ציורים ותיאורים של שדים כבולים: קערות ההשבעה והאידיאה של שלמה

ציורי שדים שלא בהקשר פרקטי זכו למחקר ענף.⁶ בהקשרים פרקטיים (או מאגיים), וכרכיבים ביצועיים, דומה שציורי השדים בקערות ההשבעה מבבל הם דוגמה טובה לשימוש ברכיב חזותי באופן ביצועי. מדובר במאות, ואולי אלפי, קערות חרס מן המאות השישית והשביעית לספירה, המכילות השבעות ותפילות למטרות שונות,

3 ראו התייחסויות ראשוניות אצל ג' סופר, "חותם בילט ומקומו בספרות הקביצה וחוג מפתח שלמה", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון, תשע"ו, עמ' 53-54.

4 הבעייתיות בשימוש במונח דורש עבודה נרחבת שאליה אתייחס במקום אחר, אך בקצרה אבהיר כי באמצעות חקירה גניאולוגית זהירה ניתן להבחין שבקטגוריה זו, המשמשת בשדה המחקר כמסמן של חיבורים שונים מתקופות שונות, נעשה שימוש מגוון מכדי להיות ברור וחד. אף על פי כן, לשם הנוחות בלבד, אעשה שימוש במונח במאמר זה, תוך מודעות לבעייתיות בו.

5 חותמות שדים הן סמלים המזוהים עם השדים, ולרוב נראים אקראיים למדי. עם זאת, קיימת שיטה ליצירת חותמות מאותיות שמותיהם של השדים. ראו להלן.

6 ראו, לדוגמה, D. Gallant, 'Into the Desert: Demons, Spiritual Focus, and the Eremitic Ideal', in Morgan MS M.626', *Gesta*, 60 (2021), pp. 101-119.

חלקן להגנה מפני שדים ולהרחקתם.⁷ על קערות מסוימות מופיעות דמויות המזוהות, לרוב, כשדים. לאחרונה הולכת וגוברת תשומת הלב לדימויים שבקערות ההשבעה: נעמה וילוז'ני חקרה את הדימויים השונים על קערות ההשבעה מבבל, והראתה כי המכנה המשותף בין הטקסטים והציורים שעליהן הוא ביטויי כבילה וקשירה של שדים, הגם שהציורים כשלעצמם הם בעלי מעמד נפרד ועצמאי.⁸ לציורי השדים על הקערות, כך נראה, הייתה משמעות כובלת. השדים מצוירים פעמים רבות כשהם אזוקים בשלשלאות, ולעיתים "כלואים" בתוך טקסט שנועד לכבול אותם, העושה לרוב שימוש בשפה משפטית.⁹ בקערות אחדות, מלבד ציורי השדים מופיעים גם תיאורים מילוליים שלהם.¹⁰ מקרה לדוגמה הוא קערה מספר 13 בקורפוס הקערות שפרסמו נוח ושקד, שעליה תיאור מפורט (וייחודי, לדברי המחברים) של מראה השד בגדנא – ראשו ראש אריה, שיניו כשיני נמר, מעיניו יוצאים ברקים, רקותיו סדן ברזל וכיוצא בזאת.¹¹ קשה לטעון כי יש בתיאורים טקסטואליים אלו מעין הנחיות למאייר דמויות השדים, או שהאיורים מייצגים את הכתוב בטקסט, שכן הקשר בין הטקסט לדמויות המצוירות על גבי הקערות אינו מובהק.¹²

אם ציורי השדים על קערות ההשבעה הבבליות הם בעלי משמעות נלווית לשימוש האסתטי, הרי שבחיבורי המאגיה הסולומונית אפילו לתיאורי השדים ישנה חשיבות נלווית כזו. אנו למדים על משמעות תיאור השדים ממקורות שונים, חלקם מוקדמים למדי, ביחס להתפתחות הטקסטואלית של חיבורים אלו. בשנת 1364 בפרפיניאן, אז חלק מממלכת אראגון, השלים המלומד ברנגאריוס גאנלוס את כתיבתו של כרך עב כרס אשר עוסק כולו במאגיה הקדושה – *Summa Sacre Magice*. המאגיה, על פי גאנלוס, היא מדע המילים (*scientia verborum*), והיא נועדה לכבול רוחות רעות וטובות באמצעות שימוש בשם האל.¹³ כבילת הרוחות כוללת זימון שלהן ושליחתן לבצע משימות. כיאה לסומה, ובהתאם לז'אנר, גאנלוס ריכז בכרך שיטות שונות, העמיד דעות שונות זו מול זו והציע דרכים לפשר ביניהן. כך, לדוגמה, הוא מתאר את דעתו של שלמה המלך בעניין מסוים, ואת דעתו של תות' היווני (*Toç Grecus*)

7 מחקר קערות ההשבעה קיבל תשומת לב משמעותית בעשורים האחרונים. לסקירה מחקרית בנושא ראו נ' וילוז'ני, שערות לילית וקרני אשמדאי: דמות וצורה במאגיה ובאמנות העממית בין בבל לארץ-ישראל בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשע"ז, עמ' 11-18. וראו גם: G. Bohak, *Ancient Jewish Magic: A History*, Cambridge 2008, pp. 183-193.

8 וילוז'ני (לעיל הערה 7), 165-198.

9 לדיון חשוב אודות זהות כותבי קערות ההשבעה ראו A. Manekin-Bamberger, 'Who were the Jewish 'magicians' behind the Aramaic incantation bowls?', *Journal of Jewish Studies*, 71 (2020), pp. 235-254.

10 ברצוני להודות לאביגיל מנקין-במברגר אשר הסבה תשומת ליבי לתיאורים אחרים מסוג זה.

11 ראו J. Naveh and S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem 1985, pp. 198-214. וראו גם אצל וילוז'ני (לעיל הערה 7), עמ' 412.

12 שם, עמ' 165-198.

13 ראו Universitätsbibliothek Kassel, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek der Stadt Kassel, 4° ms. astron. 3 (מעתיק ואילך: SSM), דף 3א: *Magica est scientia artandi: spiritus malignos et benignos per nomen dei*.

כפרשנות, או הרחבה, לדברי המלך.¹⁴ לטענת גאנלוס, בעניינים מסוימים אין זה ברור כי המקור בהכרח עולה על הפרשן.¹⁵

הסומה של גאנלוס מורכבת מחמישה ספרים ומספר משתנה של חיבורים (Tractatus) ופרקים. מדובר במקור היסטורי חשוב ביותר לפרקטיקות של זימון שדים, או מאגיה סולמונית, במאה הארבע-עשרה, שכן מיעוט המקורות בתקופה מוקדמת זו ניכר מאוד במחקר.¹⁶ מבלי לפרט את מקורותיו השונים – לכך יידרשו עוד שנות מחקר רבות – אציין כי בכתיבתו הוא עשה שימוש במקורות לטיניים, עבריים, ערביים ויווניים. כולם, ככל הנראה, היו זמינים לו בלטינית.¹⁷ אחד מן המקורות הללו הוא ה-*Liber Officiorum* (מילולית: ספר התפקידים) או *Liber Officiorum Spirituum* (ספר תפקידי הרוחות), המוזכר אצל גאנלוס בספר השני של הסומה. ה-*Liber Officiorum*, כפי ששמו מרמז, מונה את שמות הרוחות ותפקידיהן, כלומר, יכולותיהן. הרוח המכונה דאגאם (Dagam), למשל, מסוגלת לבצע טרנספורמציות מסוגים שונים – המרת מתכות, בני אדם ונוזלים, ואילו הרוח המכונה ארפאס (Arpas) מסוגלת לבנות מגדלים, אוניות, מצודות ועוד.¹⁸ זהו למעשה קטלוג של רוחות שאותן יכול המאגיקון לזמן לצרכיו.¹⁹

14 תות' היווני נתפס במקורות הנדונים בטקסטים אשר משויכים למאגיה הסולמונית כתלמידו וממשיך דרכו של שלמה המלך. ת'ורנדייק טען שתות' הוא האל המצרי (המזוהה גם עם הרמס טריסמגיסטוס), ואילו פינגרי סבר שתות' הוא עיוות של Ta'us (מערבית, טווס) – דמות המצוטטת בטקסט הערבי הימביניימי המשפיע Ghāyat al-Ḥakīm (המוכר בתרגומים לעברית כ"תכלית החכם"). ראו L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, vol. 2, New York and London 1923, p. 227; D. Pingree, 'The Diffusion of Arabic Magical Texts in Western Europe', B. Scarcia Amoretti (ed.), *La diffusione delle scienze islamiche nel medio evo Europeo*, Roma 1987, p. 76

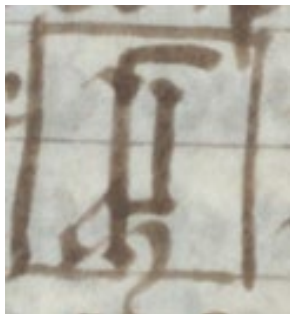
15 ראו, לדוגמה, את הדיון בעניין מראהו של השד Admoday, שאותו שלמה מתאר כאציל יפה (pulchri domicelli), ואילו תות' מתארו בדמות אריה. בדיון זה נראה כי גאנלוס מתחמק מהכרעה (SSM, דף 45). הדיונים אצל גאנלוס נשענים על ציטוטים מרובים, אך יש ראיות לכך ששיטת הציטוט של המאגיקון בן המאה הארבע-עשרה רחוקה מאוד מהמקבילה המודרנית, וכי לפחות בחלק מהמקרים אין מדובר בציטוטים ממש.

16 מיעוט המקורות המוקדמים הוא מן החולשות הבולטות בשדה המחקר. ראו על כך גם J. Veronèse, 'La transmission groupée des textes de magie salomonienne de l'Antiquité au Moyen âge: bilan historiographique, inconnues et pistes de recherche', S. Giovanni and B. Grevin (eds.), *L'antiquité tardive dans les collections médiévales*, Rome 2008, pp. 193-223. עם זאת, לאחרונה מתגלים עוד ועוד חיבורים מוקדמים. ראו, למשל, V. Regan, 'The De Consecratione Lapidum: A Previously Unknown Thirteenth-Century Version of the Liber Almandal Salomonis, Newly Introduced with a Critical Edition and Translation', *The Journal of Medieval Latin*, 28 (2018), pp. 277-333.

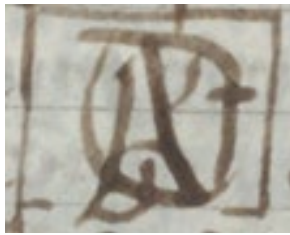
17 לא פעם גאנלוס ניתח מילים עבריות באופן מוטעה ותרגם צירופים עבריים בצורה שגויה. ראו, לדוגמה, SSM, דף 43. על חלק מהמקורות העבריים שהיו זמינים לגאנלוס בלטינית בכונתי לפרסם בנפרד. לעת עתה אציין כי זיהיתי מעל לארבע מקורות כאלו, אשר יש יסוד להניח כי הופיעו בקודקס אחד. ראו G. Sofer, 'Wearing God, Consecrating Organs: Berengar Ganell's Summa sacre magice and Shi'ur Qomah', *Magic, Ritual, and Witchcraft* (forthcoming).

18 ראו SSM, דף 49.

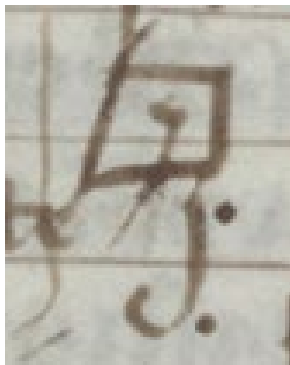
19 על קטלוגים של שדים, ובכללם ה-*Liber Officiorum*, ראו J.P. Boudet, 'Les who's who démonologiques de la Renaissance et leurs ancêtres médiévaux', *Médiévales*, 44 (2003), pp. 117-139. על קטלוגים של שדים בכתיב יד עבריים ראו סופר, חותם בילט, עמ' 57-60.

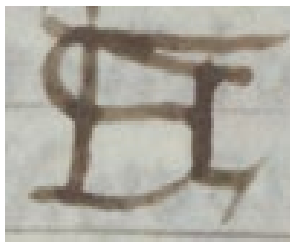
SATHANAS

סאטנס

ساتناس

ΣΑΤΝΑΣ

איור 2. חותם השטן בלטינית, עברית, ערבית ויוונית.

אך מחברו של *Liber Officiorum* לא הסתפק רק בתיאור תפקידי הרוחות, אלא הוסיף גם את תיאור המראה שלהן. כך לדוגמה מתואר מראהו של דאגאם כשור בעל כנפי גריפין, ואילו דמותו של ארפאס היא חסידה בעלת בקול צורם (voce raucida).²⁰ אם אנו מניחים כי לפנינו מדריך מעשי, מהי התועלת המעשית בתיאור מראה השד המזומן? גאנלוס מבהיר – כדי לזמן שד ולשלוט בו, על המאגיקון להצטייד בכלי (למעשה, פיסת קלף) המכונה אידאה (Ydea) ומיוחס לשלמה המלך:

על יצירת האידאה [...] האידאה היא צורה ודמות (forma et figura) המכילה את צלמית (ymaginibus) מראה הרוח [...] אף שלמה ב[ספר ה] ראשון אומר שחייב להיות חלל באידאה או בייצוג (effigies) של מראהו, ובו יכתב הקשר (ligamen) שלו והשבעתו (coniurium).²¹

האידאה הוא כלי המכיל ייצוג חזותי של הרוח/שד, ובאמצעותו הוא מזומן ונקשר. הקשירה מתבצעת על ידי "קשר" (נוסחה המכילה שמות קודש) והשבעה הכתובה על האידאה.²² גם שם הרוח/שד, וכן שמו של המאגיקון, מקבלים ייצוג חזותי באידאה על ידי יצירה של חותם – סמל המשמש בפרקטיקה ומורכב מאותיות, כלומר מונוגרמה.²³ כך נראים, לדוגמה, חותמי השטן (Sathanas) בשפות שונות, שמהם נדרש המאגיקון לבחור בחותם המורכב מאותיות שפתו (איור 2).²⁴

כל חותם מורכב מאותיות של הדמות SATHANAS, בהשמטת אותיות כפולות. כך, לדוגמה, החותם בלטינית מורכב מאותיות SATHN זו על גבי זו (איור 3).²⁵

20 ראו SSM, דף 46א.

21 ראו SSM, דפים 45א-ב.

22 השימוש במונח "קשר" כאן כאובייקט המייצג צירוף של שמות קדושים מעניין ודורש חקירה נפרדת. עם זאת, ראוי לציין כי זו אינה הפעם היחידה שבה אובייקט (בדרך כלל מאיים) משמש לתיאור נוסחאות מילוליות. לדוגמה, שלשלת שלמה (Vinculum Salomonis) היא נוסחה המכילה שמות קדושים ונועדה להכניע שדים בחיבורים של המאגיה הסולמונית, כולל בסומה של גאנלוס (ראו SSM, דף 58א). ייתכן כי שלשלת של שלמה המלך, המופיעה בסיפור התלמודי על שלמה ואשמדאי (בבלי, גיטין סח ע"ב) ועליה "חקוק שם", יש קשר להתפתחות השימוש באובייקטים פיזיים כמייצגי נוסחאות. על כך יש להוסיף את העובדה כי נוסחאות רבות מזכירות חפצים פיזיים כבעלי כוח, ומחברים רבים משתמשים בהם כבשמות קודש. דוגמה לכך היא השבעה "בטבעת של שלמה" – הן בעולם דובר הלטינית והן בטקסטים בארמית, בעברית וביוונית.

23 חותם (sigillum, σφραῖς) הוא כינוי גנרי לסמל המשמש בפרקטיקה מאגית. ייתכן שהאגדות על טבעת החותם של שלמה המלך, שליט השדים, קשורות בהתפתחות המונח בטקסטים מאגיים.

24 ראו SSM, דף 44ב.

25 לפרקטיקה של יצירת חותם מאותיות יש, כמובן, הקשרים היסטוריים רחבים יותר. מונוגרמות היו צורה נפוצה לייצוג מלכותי או דתי, והן עיטרו טבעות וסמלים הרלדיים. על שימוש בסמלים ומונוגרמות בטקסטים מאגיים ראו את מחקרם המקיף של B. Grévin and J. Veronèse, 'Les caractères magiques au Moyen Âge (XIIe–XIVe siècle)', *Bibliothèque de l'école des chartes*, 162 (2004), pp. 305–379.

בפרק אחר בספר השני של הסומה אנו מגלים כי לא רק שמו של המאגיקון מקבל ייצוג חזותי, אלא גם מראהו, לצד דמותו של האל ודמותו של ישוע:

איור 3. אותיות SATHN בחותם השטן. באדום – S, בכחול – A, בירוק – T, בצהוב – H, בשחור – N.

עשה קלף עגול אחד מ[עור של] גדי שחור או בר [...] ושם, מלבד העיגול, יהיה ריבוע עם דמותו של המשביע (exorciste)²⁶ בתוכו, עומד על רגליו עם חרב בידו, וישים את ראשו של לוציפר תחת רגליו.²⁷ ובצד הצפוני דמות האל, תחת העיגול. וצריך שתהיה הדמות מכובדת ביותר, וכצורת חציו העליון של בן אדם. ויש להוסיף בצידו הימני כמו מילים אלו: Fortissimus simplex.²⁸ ובשמאלי: Tagathon eloe.²⁹ ובצד הדרומי שים את דמות כריסטוס, כלומר חציו העליון של בן אדם, עם צלב בראשו, בעומדו תחת מעגל אחד, וישים בחלק הקדמי בינו למעגל מילים אלו: Simplex sanctissimus.³⁰ ובאחורי: headolnoch buzyn.³¹ ובכל אחד מארבע הצדדים [כתוב] השבעתך.³²

מערך הדמויות שבאידיאה, הכולל מצד אחד את השד ומן הצד השני את המאגיקון שלצדדיו דמות האל ודמות ישוע,³³ מנבא את הסצנה העתידה להתרחש בטקס: המאגיקון אוחז בחרב, קורא לאל ולישוע בהשבעותיו כדי שיסייעו

26 בימינו, הוראת המילה Exorcism שמורה לפעולת גירוש שדים או רוחות, אולי בהשפעה הוליוודית (כמו The Exorcist של פרידקיין, 1973). עם זאת, מילה זו הגיעה אל הלטינית מיוונית, ובכתבי יד רבים משמשת לציון פעולת ההשבעה. כך, Exorcist הוא משביע. על המילה Exorcism ושימושה בהקשר זה ראו S. Clucas, 'Exorcism, Conjuraton and the Historiography of Early Modern Ritual Magic', S. Schneider (ed.), *Aesthetics of the Spirits: Spirits in Early Modern Science, Religion, Literature and Music*, Göttingen 2015, pp. 261-285.

27 העמדת ראשו של לוציפר תחת רגלי המשביע היא, כמובן, ביטוי לשליטה. יוחנן אלימנו, מקובל ופילוסוף איטלקי בן המאה החמש-עשרה שהכיר טקסטים של המאגיה הסולמונית, עשה שימוש בביטוי דומה כשניגש לתאר את מערכת היחסים בין המשביע לבין השדים ("העם המר והנמהר"): "נהללה ונתפללה בתחינה אל ה' אלהינו הוא יחננו להפוך לבבנו אליו באהבה באימה וביראה ופחד לעבדו בלב שלם ולהכניע תחת כפות רגליו את כל העם המר והנמהר הבאים באש ובמים וברוח ואש עפר" (כתב יד פריז, הספרייה הלאומית 49 849 hēb). על אלימנו וכתב יד זה ראו ג' סופר, 'מאהב בן ונביא: מאגיה וקבלה באוטוביוגרפיה של יוחנן אלימנו', תרביץ, פו (תשע"ט), עמ' 663-694.

28 כלומר, תיאור האל כטוב (או, הפשוט) החזק ביותר.

29 זהו שילוב של יוונית ועברית - הטוב (τάγαθόν) אלוה (eloe).

30 כלומר, הטוב הקדוש ביותר.

31 משמעות המילים אינה ברורה לי. האם ייתכן כי buzyn הוא βυζίν, פטמה? הדימוי של ישוע כמי שמניק היה רווח בימי הביניים, ושימוש במילה זו נראה סביר בעיניי. ראו C. Walker Bynum, *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, Berkeley 1984, pp. 113-125. לאחרונה טענה יהודית וייס כי השיח על אודות ישוע כבעל מאפיינים נקביים, אשר צמח מתהליכים תרבותיים שבאו לידי ביטוי בהתגברות השיח הדתי על אודות נשים קדושות, השפיע על התפתחות תיאור הצד הנקבי במערכת הספירות הקבלית. ראו י' וייס, "'אותו קדוש חלץ פטמה": תפיסות מגדריות נוצריות ביחס לקדוש ולאלוהי כרקע לעליית העיסוק בשכינה בספרות הקבלה בימי הביניים', מחשבת ישראל, ב (תשפ"א), עמ' 337-375.

32 SSM, דף 51. התפיסה האנתרופומורפית של האל אצל גאנלוס מקורה, בין היתר, בטקסטים עבריים. על כך בכוונתי לפרט במקום אחר.

33 דמותו של ישוע באידיאה מושפעת, לדעתי, מהאיקונוגרפיה בת הזמן (כדוגמת ישוע כשליט העולם - Christ Pantocrator). בעומדו מתחת למעגל, כשעל ראשו צלב, ישוע באידיאה דומה לישוע שסביב ראשו הילה מוצלבת (cruciform halo).

לו, ומזמן את השד שדמותו מצוירת באידאה. על ידי ייצוגים חזותיים האידאה מביאה לידי ביטוי את המצב הרצוי למזמן השדים.

מראה השדים ומראה המזמן ככלי שליטה

תיאור מראה השדים חשוב לא רק לצורך הייצוג החזותי שלהם, אלא זהו יסוד חשוב באינטראקציה שבין המאגיקון לשדים, שכן האחרונים משתמשים בו להפחדה ואילו הראשון משתמש בו לריסון. למעשה, על פי גאנלוס, יש שמות מפורשים שעל המאגיקון לדעת כדי לשלוט בשלושה היבטים שונים של זימון השדים:

ותלמד בעל-פה שם מפורש (Shemamforash) קצר שגורם להופעה [של הרוחות] אחרי שהם יגיעו. ואחד אחר לגרום להם לדבר אחרי שיופיעו. ואחד אחר לגרום להם לעצור ולהיות ממושמעיים אם הם כועסים.

שלושת ההיבטים של זימון שדים – ההופעה, הדיבור והמשמעת שלהם – מודגשים היטב בטקסטים העוסקים בזימוןם. אנו יודעים כי חלק מהחומרים של גאנלוס הגיעו לאיטליה,³⁴ ועל כן אין זה מפתיע למצוא שלישייה זו (כחלק ממבנה משולש) בכתביו של יוחנן אלימנו, מקובל ופילוסוף איטלקי בן המאה החמש-עשרה שהכיר טקסטים של המאגיה הסולומונית:

והיה אם לא יענוך ובקולם יבהילוך ובאור פניהם יפילוך, הנה אנכי עולה משולשת בשר רוח נשמה כח חפץ ידיעה. המה יביטו יראו בי את שלשת אלה לי: כחי ובשרי יניעם להשיבני, חפצי ורוחי יכניעם להשביח שאון קולם כקולי, דעתי ונשמת יביאם להלביש אותם בגדים שרוקים חמוצים נקודים וברודים. ככל אשר ישאלו עיני לא יאצלו מהם.³⁵

הדוברת בפסקה זו, המזוהה כתורה וכאימו של המחבר, מאיימת על הישויות המזומנות להשתמש בכוחותיה כדי להכריח אותם להשיב (משמעת) באמצעות קול מסוים (דיבור) ומראה מסוים (הופעה). אלימנו לא נדרש להכיר את החומרים של גאנלוס כדי להיחשף להיבטים אלו של טקסי זימון שדים – השבעות השדים בנות הזמן והמקום הכילו רכיבים אלו.³⁶ מן אלו עולה תמונה ברורה: המראה של השדים והשליטה בו חיוניים להצלחתו של המאגיקון.

34 ראו D. Gehr, "Spiritus et Angeli Sunt a Deo Submissi Sapienti et Puro": il frammento del Magisterium eumantice artis sive scientiae magicalis. Edizione e attribuzione a Berengario Ganello', *Aries*, 11 (2011), pp. 189-217.

35 על היכרותו של אלימנו עם טקסטים של המאגיה הסולומונית ולדיון על המבנה המשולש הזה ראו G. Sofer, 'The Magical Cosmos of Yohanan Alemanno: Christian and Jewish Magic in the Service of a Kabbalist', *Jewish Thought*, 2 (2020), pp. 65-92, esp. 86-91.

36 ראו, לדוגמה, את המובא בכתב יד איטלקי בן המאה החמש-עשרה – כתב יד פריז, הספרייה הלאומית, Ital. 1524, דף 195א. לפני מספר שנים זכה כתב היד למדורר מדעית. ראו F. Gal, J. P. Boudet, and L. Moulinier-Brogi, *vedrai mirabilia: Un libro di magia del quattrocento*, Roma 2017. בכתב יד יווני בן התקופה מופיעה השבעה המופנית לשדים ולרוחות מארבע רוחות העולם, ובה אלו נדרשים להופיע בצורה אנושית יפה בפני המשביע:

גאנלוס פירט שבע שיטות שונות לשימוש באידאה, ואחדות מהן התגלגלו גם לכתבי יד עבריים. מאבק הכוח בין השדים למזמן, וכן השימוש בהיבטים חזותיים לצורכי שליטה, מובעים בחלק מהן. כך, לדוגמה, עולה מטקסט בן המאה השמונה-עשרה שחולק יחידות טקסטואליות משותפות עם טקסטים שהיו ברשות גאנלוס:

ואז ראה והבין ואל יחרד לבך, ותחזיק לב משרתיך, כי טרם שיתגלו אליך תראה לפעמים אש גדול ונורא כאלו ירצה ליפול עליך, או כדור אש כמו הרים גבוהים יבאו במהומה רבה כאלו יעלו עליך. ולפעמים יבאו ק[ו]לות ולפידים חזקים ונוראים, וחושך רב, ורעמים, ורעש גדול, ורתת, ורעד שכל הארץ תרעש. לפעמים תבקע הארץ תחתך עד שתראה השמים מתחת לארץ. אבל כל אלו העניינים לא יגיעו למקום העגול. לפעמים תראה כאלו נפתחו השמים ושיעלה כל הארץ לשמים, לפעמים תראה שיבאו כמו חיות רעות ונוראים עד אצל העגול, לפעמים תראה שיבאו נחשים שרפים גדולים ונוראים, ועופ[ו]ת גדולים, ואנשים בדמות משונה – גדולים וקטנים. לפעמים תראה שיבאו אביך או אמך או בנך או אחיך או רעיך וכל כה"ג [כהאי גוונא] וירצו לקרא אליך שתבוא אליהם – אז השמר ושמור את נפשך מאד פן תצא, כי כולם דמיונות. ולפעמים תראה אחד או שאר קרוביך שירוצו, ובורחים כי הם נרדפים מן אויבים בחרבות שלופים ורמחים ויצעקו בעד עזרה. ולפעמים תראה כמו נהר ונחל שוטף שבא במהומה גדולה כאלו ירצה לשטוף ולעבור. לפעמים יתראו לך כאלו יבאו עבדיו של מושל המדינה ושוטרים ונוגשים כדי לתפוש (!) אותך – מכל זה לא תחוש, כי בטוח אתה שלא יקרב איש זה, רק כולם דמיונות. סוף דבר: כל מה שהפה יוכל לדבר והאוזן לשמוע, הכל אפשר שיעשוהו כדי להביא מורך בלבבכם [...] ואם יש מן התלמידים שלא יוכל לסבול על שהוא ירא ורך הלבב, אז יסתום עיניו ואזניו. אבל כל אחד ישב על מקומו בלי פחד, על אבן או עניין אחר באופן שלא יזיק לעגול. רק הרב לבדו יעמוד כגבור חיל בלי פחד ואימה.³⁷

"[...] εἰς ταῦτα τὰ ὀνόματά σας ὀρκίζω ὃ ἐσεῖς, δαίμονες καὶ πνεύματα τῶν τεσσάρων μερῶν τοῦ κόσμου, νὰ σωματοθῆτε, νὰ πάρετε πρόσοψιν ἀνθρωπίνην, ἡμερον καὶ εὐμορφον, νὰ ἐρχεσθε ἔμπροσθέν μου νὰ ποιήσετε τὸ θέλω".

A. Delatte, *Anecdota Atheniensia*, vol. 1, Liège and Paris 1927, p. 428.

37 כתב יד לונדון, הספרייה הבריטית, האוסף המזרחי 14759, ב15 (להלן: כתב יד לונדון). במהלך הטקס, נדרש המאגיקון להציג בפני השדים את "המשל", צורה עברית מאוחרת של האידאה. כבר בימי הביניים תורגמה המילה אידאה, בהקשרה האפלטוני, כ"המשל". ראו, לדוגמה, מאמר המשלים (האידאות) כתב יד פארמה, ספריית פאלאטינה, Cod. Parm. 2629, דף א:84: "נשלם המאמר בהמשלים הנקראים [ם] אִי־אִי לפי הלשון היונית". ברי, אם כן, שהתרגום "המשל" שימש את המחבר שלפנינו שלא בהקשר האפלטוני, ושהוא המשך ישיר למסורת "האידאה של שלמה". בכונותי לפרסם בעתיד חיבור "אידאה" מעין זה המצוי בגניזה הקהירית, שם נשתמרה הצורה "אִי־אִי". את השיטה המופיעה כאן ראוי להשוות לשיטה השישית המפורטת אצל גאנלוס (SSM, דף 53א). על כתב יד לונדון הנ"ל ותוכנו ראו ג' סופר, 'כתבי היד העבריים של מפתח שלמה ופרק על המאגיה של השבתאים', קבלה, 32 (2014), עמ' 153-160; C. Rohrbacher-Sticker, 'Mafteah Shelomoh: A New Acquisition of the British Library', *Jewish Studies Quarterly*, 1 (1993), pp. 263-270. על הופעתן של דמויות באוויר למטרת בידור, אשר נתפסה לעיתים כפעילות דמונית, ראו S. Dupré, 'Images in The Air: Optical Games, Magic and Imagination', C. Göttler and W. Neuber (eds.), *Spirits Unseen: The Representation of Subtle Bodies in Early Modern European Culture*, Leiden and Boston 2008, pp. 71-92.

המשביע (המכונה כאן "הרב") מתואר כמי שצריך לנהוג כגיבור חיל, וכמי שאינו מושפע מהמראות שהשדים מציגים לפניו.³⁸ למעשה, זהו ראשיתו של מאבק כוח שסופו בשיעבוד השדים: המשביע יהיה אדונם, והם עבדיו. עמדתו זו של המשביע במאבק הכוח מושפעת מדמותו של שלמה המלך - דימוי זה הוא ככל הנראה מה שעומד מאחורי ההנחיות להתלבש כמלך.

כך הבין זאת יוחנן אלימנו בבואו להסביר את חלקי הלבוש של מזמן השדים, הכוללים גם בגדים לבנים חדשים וכתר:

איור 4. מזמן השדים עומד במרכז המעגל, עם כלי המלאכה מונחים לפניו. סביב המעגל שמות קדושים וחותמות.

הבגדים חדשים כי יכבוד בהם כי אם היו בגדי בלאות או מחלצות מטולאות יבזוך כאחד הנבלים האמללים. ולבנים - מפני היותם מהדברים הקדושים וייראו ויכעו אליך, כי השחורים הם מחלקם ויבקשו להשכינך בתוכם [...] כי בקראך אותם יבאו בארחות עקלקלות ובצורות שונות מהבילות (!) ובשאלות מטרידות ודברים רבים מרגיזים ומטריפים השכלים. ואתה הבט נא בארץ ולא תענם [...] והכתרים - כמלך תמלוך עליהם ותצום בדברך עמם לקראם בשם קריאה רמה ועל פה ובלב אמיץ ואבירות לב וזריזות וזכרון כמלכי קדם גדולי הנפש. ולא תרוץ פן תכשל,

כי אם תקראם עם שמות אלהיות ואבירות לבב כנגד מצוה לאומים המה יבאו באימה ופחד וישיבו לך בקול רם וברור כיום ולא יעלימוך דבר [...] ובבואם כעבדים משתחווים למלכם וכתר מלכות בראשו ויכרעו אל השמות והחותמות הקדושים אף אתה תביאם כמלך מקבל עבדיו בסבר פנים יפות ויהיו חשובים בעיניך כעבדים אל אדוניהם.³⁹

ציור מאחד מכתבי היד של ה־*Clavicula Salomonis*, מן החיבורים המפורסמים ביותר של המאגיה הסולמונית, מציג את המאגיקון באופן מלכותי כזה בדיוק: בציור

38 בהמשך הפסקה מתוארים השדים כמי שמנסים לפתות את המאגיקונים לצאת אל מחוץ למעגל. כך, לדוגמה: "ועמו חיל גדול מאד מפזזים ומכרכרים בכל כלי שיר". בטקסט אחר בכתב היד, העוסק גם הוא בזימון שדים, מתוארים אלו (26): "ואחר השלמת זה יתראו חזיונות ודברי שחוק אין מספר כמשוררים בכנור וכל מיני כלי שיר וניגון, ויעשו למען יצאו החברים חוץ לעגולה לפזז [ל]כרכר עמהם". שדים שרוקדים על מנת לפתות מאגיקונים שפעלו בטולדו לצאת מחוץ למעגל מתוארים כבר אצל צזארויס מהייסטרבאך (1180?-1240) ב־*Dialogus Miraculorum*. על כוחו המפתה של הריקוד, ולדיון בתיאורים הנ"ל של צזארויס, ראו K. Dickason, *Ringleaders of* *Redemption: How Medieval Dance Became Sacred*, New York 2021, pp. 107-110 S. Roblin-Dulin, *L'École de magie de Tolède: histoire et légende*, D. Buschinger (ed.), *Histoire et Littérature au Moyen Âge*, Göppingen 1991, pp. 419-434.

39 כתב יד פריז, הספרייה הלאומית heb 849, א51-א52.

מוצג המאגיקון עומד במרכז מעגל בעודו לבוש גלימה, כתר על ראשו, מטה בידו, וחרבו ושאר כליו – כלי קטורת, סכין, קולמוס וקסת – מונחים לפניו יחד עם ספר ההשבעות שלו (איור 4).⁴⁰ במעגלים סביבו כתובים שמות קדושים בעברית ובלטינית, כמו גם שמות שדים (כמו Paymon) וסמלים אחרים, בהם הקסגרמה וצורות נוספות. בגרסה של האידאה של שלמה המופיעה בכתב יד פירנצה, הספרייה הלאומית, II.III.214 (להלן: **כתב יד פירנצה**) מן המאה החמש-עשרה, על הכתר של המאגיקון מופיע כיתוב המדגיש את מערכת היחסים בינו לבין השדים המזומנים (27v): "אני מלך חזק כארי הנלחם בשדים" (Rex ego sum fortis sicut Leo ad pugnandum) (contra demones).

לבוש זה של המאגיקון אמור, במידה מסוימת, לאיים על השדים. אנחנו למדים על כך גם מהפצרות המחברים לנהוג באומץ אל מול האיום המתרגש לבוא. במאה התשע-עשרה, עם ההתעניינות ההולכת וגוברת של ספיריטואליסטים בשיח הפסיכולוגיסטי, ההיבטים החומריים והחזותיים קיבלו פרשנות חדשה: הם נתפסו כעת ככלי המסייע למאגיקון לעורר רגשות מסוימים, כמו התלהבות. אחדים מהם גרסו כי מאבק הכוח בין המאגיקון לשדים היה חיוני להחזרת האיזון לעולם, ואחרים תפסו את הופעת השדים כעוררות של חלקים מסוימים במוח.⁴¹

הכמת שלמה

המונח "אידאה" אינו בלעדי לגאנלוס, וקיימים מספר חיבורים על האידאה של שלמה החולקים יחידות טקסטואליות רבות, הגם שאינם זהים.⁴² אך למרות השוני בין החיבורים הללו לבין מה שמתאר גאנלוס⁴³ קשה להתעלם מהדמיון ביניהם – כמו שניכר למשל בתיאור הבא מחיבור האידאה של שלמה ב**כתב יד פירנצה**, שבו מתבקש המאגיקון לייצר קטלוג של שדים עם דמויותיהם והזדהות שלהם בגוף ראשון (ב28):

באותו העמוד מופיעה דמותו של לוציפר עם 7 ראשים, וסביבה הכתובת הזו: "אני הוא לוציפר, ראש השדים בארץ, בשאול, ובכל מקום בו הם שוכנים". בעמוד השני מאחור מצוירת דמות השטן, שראשו הראשון הוא אריה, השני אדם, השלישי עז, זנבו [זנב] נחש, כשהוא יורק אש מפיו, וסביבו הכתובת הזאת: "אני הוא שטן...".

גם אצל גאנלוס אנו מוצאים תיאורים בגוף ראשון של הדמויות המזומנות באידאה.⁴⁴ בשונה מהאידאה של גאנלוס, חיבור האידאה כאן מנחה את המאגיקון להכין קטלוג

40 כתב יד בודפשט, האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן 256, 121.

41 ראו G. Sofer, 'The Reception of Ritual Magic in Max Théon's Circles', J. Chajes and B. Huss (eds.), *The Cosmic Movement: Sources, Contexts, Impact*, Beer Sheva 2020, pp. 169–197.

42 ראו סופר (לעיל הערה 35), עמ' 89 הערה 73, וביבליוגרפיה שם.

43 חיבורי האידאה השונים, למעט חיבור האידאה בכתב יד פירנצה, מקבילים לחומר אחר שקיים אצל גאנלוס – הטבעות של שלמה (SSM, דפים 49–51א).

44 לדוגמה, תיאור לוציפר (SSM, דף 47א): "אני הוא לוציפר, אשר שולט על כולם, ומביא אותם אליך מכל הצדדים [של העולם]. צווה ויעשה". קטלוג עם תיאורים דומים, גם כן בגוף ראשון, מופיע בחיבורים העבריים של "חותם בילט". ראו סופר (לעיל הערה 3), עמ' 55–56.

שדים,⁴⁵ המקבל את כוחו מההשבעות. יתרה מזו, על כריכתו של הספר המאגיקון אמור לצייר דימוי המבטא באופן מובהק את מאבק הכוח בינו לבין השדים – הם, מלכי השדים, ללא הכתר שלהם, אזוקים, ואילו הוא עם כתר, מחזיק בשלשלאות הכובלות אותם.⁴⁶ אף אחד מן הקטלוגים המוזכרים עד כה לא מציג את הדמויות המזומנות. בכך נבדלים מספר כתבי יד של החיבור **חכמת שלמה**.

שישה כתבי יד עבריים של **חכמת שלמה** הגיעו לידינו, כולם מסוף המאה השמונה-עשרה ואילך.⁴⁷ המוקדמים שבהם כתובים בכתיבה אשכנזית רהוטה, וככל הנראה מוצאם ממזרח אירופה. שניים מכתבי היד האלו מאוירים, והם יעסיקו אותנו בהמשך. בשנת 1623 הואשם המרקז בלדאסארה ראנגוני בהחזקה אסורה של מספר חיבורים, בהם ה-*Clavicula Salomonis* וה-*Liber Sapientiae Salomonis*, שייתכן והוא החיבור שבו נעסוק.⁴⁸ עותק של **חכמת שלמה** הסתובב גם בטולצ'ין שבאוקראינה במאה התשע-עשרה, לפי עדותו של יצחק בר לוויןזון שהכיר את החיבור בכתיבת יד אשכנזית רהוטה ("משיטא"), ואף העתיק אותו.⁴⁹ כלל כתבי היד משמרים אזכור למקור לטיני, שכן כותרתם היא תעתיק מלטינית – **ספיאנציאה סלומוניס**, היינו *Sapientia Salomonis*, חכמת שלמה.⁵⁰ החיבורים מציגים מאה שדים (או שטנים) לצד פירוט יכולותיהם, חותמיהם, לגיונותיהם ולעיתים דמויותיהם, שאותם המשביע יכול לזמן לאחר שהכין לעצמו קטלוג וזימן את מלכי השדים שיתנו בו כוח.

45 לאחרונה טען ברנט כי תיאור הכנת הספר הוא מבין התיאורים הראשונים של הכנת ספרי מרשמים (Grimoires). ראו C. Burnett, 'Inscriptio characterum: Solomonian Magic and Paleography', J. Rodríguez-Arribas and D. Gieseler Greenbaum (eds.), *Unveiling the Hidden – Anticipating the Future: Divinatory Practices Among Jews Between Qumran and the Modern Period*, Leiden & Boston 2021, pp. 311–332.

46 המובאה הרלוונטית מכתב היד תורגמה על ידי ברנט שם, עמ' 325–326.

47 לצורך נוחות, קבעתי את סימנם כך: חש 1 – ניו יורק, בית המדרש ללימודי יהדות, כתב יד 1870 (שנת 1789/90); חש 2 – ירושלים, מוזאון ישראל, כתב יד B90.0129 (שנת 1793/4); חש 3 – ירושלים, מוזאון ישראל, כתב יד B45.06.1487 (המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה); חש 4 – ירושלים, הספרייה הלאומית, כתב יד Heb 8°6276 (המאה התשע-עשרה); חש 5 – ירושלים, הספרייה הלאומית, כתב יד Heb 28°1875 (המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה); חש 6 – רמת גן, ספרייה אוניברסיטת בר אילן, כתב יד 1210 (לשעבר כתב יד מוסיוף 62, המאה התשע-עשרה). אבקש להודות לגב' אנה ניצא ממוזאון ישראל שבירושלים על שחלקה עימי את דבר קיומו של כתב יד חש 2 במוזאון ישראל, ואף שלחה לי צילומים איכותיים שלו שאפשרו לי ללמדו כראוי. אלא אם נכתב אחרת, כל המובאות מחכמת שלמה הן מכתב יד חש 1.

48 ראו F. Francesconi, *Invisible Enlighteners: The Jewish Merchants of Modena, from the Renaissance to the Emancipation*, Pennsylvania 2021, 82.

49 וכך הוא כותב בספרו בית יהודה: "ומזה המין הוא הספר הנמצא עד הנה בכתיבת יד הנקרא בשם סאפיענציא סאלאמנא או חכמת שלמה (המלך) (סאפיענציא בלשון רומית חכמה), והספר הזה הוא השבעות נגד השטנים, עם צורות משונות מהשטנים, והיה הספר הזה בידי בכתיבת יד משיטא שלנו (העתקתיו בעיר טולטשין במחזור אוקריינא)". ראו י"ב לוויןזון, בית יהודה, ווילנא תר"ח, הערת שוליים בעמ' 130. ברצוני להודות לפרופ' יונתן מאיר על שהסב את תשומת ליבי למובאה זו. מעדותו של הפולקלוריסט אברהם רכטמן עולה כי החיבור הסתובב גם בעיירה לטיצ'ב שבאוקראינה, והיה ברשות הרב זלמן שלומוביץ'. החיבור, לפי עדותו של רכטמן, נכתב על קלף. ראו A. Rechtman, *The Lost World of Russia's Jews: Ethnography and Folklore in the Pale of Settlement*, Indiana 2021, 251–252. אבקש להודות לסאם גלאובר-זמורה שהסב את תשומת ליבי לעדות זו.

50 בכתב יד חש 4 השתמש המחבר בתעתיק יידי – זאפיענטיא.

לפני מספר שנים עלה בידי למצוא חיבור לטיני-איטלקי בן המאה החמש-עשרה ובו הטקסט המופיע בחיבורים העבריים של **חכמת שלמה**, אך לרוע המזל עמודיו הראשונים של המקור חסרים – ואין בידינו כותרת. למעשה, בכתב היד נשתמרו תיאוריהם של שמונה-עשר שדים מתוך המאה.⁵¹ מדובר בכתב יד פירנצה, ספריית הלורנציאנה, Plut.89.sup.38 (להלן: **כתב יד לורנציאנה**). חשוב להדגיש כי על אף קיומו של טקסט לטיני-איטלקי מוקדם, אין להניח כי טקסט זה משמר צורה ראשונית וקדומה של טקסט מקורי בחזקת urtext. למעשה, בטקסט לטיני-איטלקי זה אנו מוצאים נוסחאות רבות שמקורן בעברית, והחיבור עצמו מורכב מיחידות טקסטואליות ממקורות שונים.⁵² טקסט אחר המשמר יחידות טקסטואליות של חיבור **חכמת שלמה** הוא קטלוג שדים בצרפתית ולטינית מן המאה השש-עשרה שעליו כתב בודה,⁵³ אם כי הוא לא התייחס לעובדה כי ההשבעות שבחיבור זה זהות לאלו שב**כתב יד לורנציאנה**, והמקבילות החשובות לא נחקרו כלל.⁵⁴

אופיים האקלקטי של קבוצת חיבורים אלו, הנשענת על מסורות שונות, נרמז בנרטיב הגיבוש של הטקסט כפי שהוא מובא לידי ביטוי במרבית כתבי היד העבריים.⁵⁵ נרטיב זה מסופר בגוף ראשון מפי תלמידו של שלמה המלך, אסתירות:

אלה דברי אסתירות,⁵⁶ תלמיד של שלמה המלך ע"ה [עליו השלום]: בשנת תשע למלכות שישק מלך מצרים, היא שנת החמישית למלכות רחבעם בן שלמה, בהיות אני אסתירות מלוני בירושלים, עלה שישק על אוצרות רחבעם בעם חיל גדול ולקח כל כסף וזהב שמצא שם באוצרות שלמה המלך.⁵⁷ ולקח ג"כ [גם כן] הרבה ספרים

51 ברור כי בצורתו הראשונית כתב היד הכיל את תיאור שאר השדים, שכן בהמשך כתב היד אנו מוצאים את חותמיהם של כל מאה השדים הללו, החל מ-Belzabuh (צורה של Beelzebub) וכלה ב-Lucifer. קטלוג נוסף שמצאתי, ושלא אדון בו במאמר, מצוי בלייפציג, ספריית אוניברסיטת לייפציג, Cod.mag.6.

52 אין כוונתי למצות כאן את החקירה הפילולוגית-היסטורית – על כך אני מתכנן לכתוב במקום אחר. לעת עתה אציין כי במהלך טקס הכנת הקטלוג, המאגיקון נדרש לומר את ברכת שמע ישראל (בתרגום לאיטלקית שאינו מוכר ממקורות אחרים, ואינו נשען על תרגום איטלקי קיים לתנ"ך, וייתכן ונשען על תרגום יהודי), וכן מונחה לברך את ברכת התורה (גם הוא, בתרגום לאיטלקית) ולהתייחס לקטלוג כקדוש.

53 מדובר בכתב יד קיימברידג', טריניטי קולג', כתב יד O.8.29 (להלן: כתב יד קיימברידג'). ראו בודה (לעיל הערה 19).

54 די לציין כאן כי בכתב היד שחקר בודה מצויים רכיבים נוצריים שלא קיימים בכתב יד לורנציאנה ובכתבי היד העבריים של חכמת שלמה. יתרה מזו, בכתב יד לורנציאנה נמצאים תעתיקים לטיניים של צורות עבריות, ואילו בכתב יד קיימברידג' אלו נשתמרו כתרגומים לטיניים. כך, לדוגמה, המילה tifereth בכתב יד לורנציאנה (ב41), היא תפארת, מופיעה בכתב יד קיימברידג' כ-gloria (184ב).

55 על נרטיבים של טקסטים המשויכים למאגיה הסולומונית, והמשמשים לעיתים כעוגן לתיארוך, ראו J.P. Boudet and J. Véronèse, 'Le secret dans la magie rituelle médiévale', *Micrologus*, pp. 101-150 (2006), וראו גם J.P. Boudet, 'Le modèle du roi sage aux XIIIe et XVIe siècles', *Revue Historique*, 310 (2008), pp. 545-566.

56 בכתב יד חש5, עמ' 1ב – אסתירס, "תלמיד מובהק של שלמה". ייתכן שהמחבר שילב כאן את שמו של השד אסתרות' (Astaroth).

57 מל"א יד 25-26: "ויהי בשנה החמישית למלך רחבעם עלה שישק מלך מצרים על ירושלים. ויקח את אוצרות בית יהוה ואת אוצרות בית המלך ואת הכל לקח ויקח את כל מגני הזהב אשר עשה שלמה".

מכמה לשונות וחכמות, ופריצי עמינו הגידו לשרי שישק שאני היתי(!) תלמידו של שלהע"ה, ועל ידי יוכל לשמוע ולהבין בינה והשכל בכל חכמת הכתובים בספרים ההם. ובגזירת המלך נלכדתי ויביאיני למצרים, ועמדתי הרבה ימים במשמר עד כי נזכרתי לפניו ויוציאיני מאפילה, ויעמידני לפני המלך וגזר לי שאפרש לו באר היטב בכל הנמצא בספרים ההם. ובתוכם ראיתי הספר הזה והבנתי גדולתו ומעלתו, ושמתי אותו בחדרי לבי, כי כבר ידעתי כי אין כמוהו בכל הארץ. ומתוכו נתחכמתי גם אני והוספתי חכמה ועושר וממשלה ודעת, ובקשתי לגנוז את המרגליות הזה כדי שלא יבא לידי חכמי אומות אשר לא בשם ישראל יכנה, ויהיה לקוץ לעיני עמינו, ולא יכולתי – יען ראיתי כי עונותינו גרמנו(!) לנו גדולות אויבינו,⁵⁸ ועל ידי הספר הזה יבינו שלשה אמונות כוזבות ברעות הפוכות שהם פורה ראש ולענה, ויעצרו ג' רוחות בשלשה ערי מלכותם – בדרום, ובצפון ובמזרח – עד כי ישוב ה' שארית עמו ואז הספר הזה שאסר וקשר יהרס ויחריב על ידי צאת צדיק,⁵⁹ ברוך שרצונו כך.⁶⁰

שלמה המלך אסף ספרים ממקומות רבים בלשונות שונות, והבין אותם באמצעות תלמידו.⁶¹ אסתירות מגלה לנו שהוא נאסר והובל למצרים כדי שיוכל לפרש את הספרים עבור המלך. את הספר הזה, **הספיאנציאה סלמוניס**, הסתיר אסתירות כי מצא בו חוכמה רבה. בשלב מסוים הוא ביקש לגנוז את הספר, אך נכשל. סביר כי תיאור כישלון גניזת הספר הוא דרכו של המחבר להסביר לעצמו ולקורא את קיומו של החיבור ואת תרגומו לשפות זרות, או הגעתו "לידי חכמי אומות". מניין לשלמה הספר הזה? על כך משיב המחבר – "ספר מקודש ממלכת שבא".⁶² מהו, אם כן, הידע המוצע בחכמת שלמה? אפרט בקצרה את שלבי הטקס השונים.

58 דה"ב יב 2: "ויהי בשנה החמישית למלך רחבעם עלה שישק מלך מצרים על ירושלם כי מעלו ביהוה".

59 בכתב יד חש 5 – צאת הצדק.

60 כתב יד חש 1, דף 1ב.

61 אסתירות ב"חכמת שלמה" משחק את התפקיד שמשחק קליריפאטון ב"ספר רזיאל" (Liber Razielis), המתואר שם כסופרו של שלמה, שהיה בקיא בלשונות ובכך סייע למלך להבין את הכתוב בספר.

62 כתב יד חש 1, דף 1ב. מלכת שבא נתפסה, לעיתים רבות, כסוכנת ידע. אף מסופר כי מלכת שבא העניקה לשלמה המלך את אבן החכמים. ראו S. Iles Johnston, 'The Testament of Solomon from Late Antiquity to the Renaissance', J.N. Bremmer and J.R. Veenstra (eds.), *The Metamorphosis of Magic: from Late Antiquity to the Early Modern Period*, Leuven 2002, p. 41. גם הקשר בין מלכת שבא לדמונולוגיה כבר מצוי במסורות מסוימות, הרואות במלכת שבא שדה. ראו J. Lassner, *Demonizing the Queen of Sheba: Boundaries of Gender and Culture*, Chicago 1993. הקשר בין שלמה למלכת שבא מופיע בהקשר זה גם בספרות מאגיה מוסלמית. ראו, לדוגמה, T. Zadeh, 'Commanding Demons and Jinns: The Sorcerer in Early Islamic Thought', A. Korangy and D.J. Sheffield (eds.), *No Tapping around Philology: A Festschrift in Honor of Wheeler*, McIntosh Thackston Jr.'s 70th Birthday, Wiesbaden 2014, p. 148. מעניין לראות כי באחד מכתבי היד של "חכמת שלמה", כתב יד חש 3, מצויים מרשמים נוספים מלבד החיבור. באחד מהם מופיעה השבעה שבה המחבר מזמן את מלכת שבא כשדה לילית או איגרת בת מחלת (170ב): "אשבענא אנא עליך איגרת בת מחלת או מלכת שבא או לילית [...] בואי בואי בואי את איגרת בת מחלת או מלכת שבא או לילית".

ראשית, על המזמן (או, "האומן") להכין ספר ממאה קלפים העשויים עור של שלושים גדיים (בכתב יד לורנציאנה - מעור גדי שחור או שה) במועד אסטרולוגי מדויק,⁶³ ועליו לפשוט בעצמו את עורם ולעבד אותו "לשם קדושת סת"ם".⁶⁴ על כל דף כזה על המזמן לכתוב שם של שטן אחד⁶⁵ עם חותמו ויכולותיו באמצעות קולמוס מנוצת טווס. כמו כן (א2): "ובראש הספר תשים שם הקיסר הראשון וסמוך לשם הנ"ל צ[י]ר בצבע כרכום"⁶⁶ הראש מהקיסר הנז[כר] מעוטר בעטרה, ובצד אחר שים החותם שלו וכן תעשה בכל קלף וקלף עם שמות המאה מלכים". כאשר נמצא ברשותו הספר, המשמש הלכה למעשה כקטלוג שדים שממנו הוא רשאי לבחור את השד אשר יזמן לשם מימוש משאלותיו, המזמן מונחה לקדש את הספר באמצעות טקס שראשיתו בחישוב השעה האסטרולוגית המתאימה. לאחר טבילה ותענית של שלושה ימים, עליו ללבוש בגדי פשתן לבנים ולפתוח את הספר. בשלב זה מתחיל טקס ארוך הכולל יצירת מעגל, קריאת פרקי תהילים והשבעות שונות, הכוללות את ברכות התורה ואת תפילת שמע ישראל - שכולן נועדו "לקדש הספר" (107א), כדי שיוכל "לקבל הסגולה הראוי לו לקשור הרוחות הנז[כרות] הן ברצונם והן בע"כ [בעל כורחן] שיהיו שומעים לכל שאלותי וישיבו מהרה" (108א).⁶⁷

בסופו של הטקס מתוארת הגעתו של קיסר השדים, שממנו מבקש המזמן להביא את ארבעת ראשי השדים. או אז מגיעים ראשי השדים מכל צדדי העולם, עם חילותיהם ומשרתיהם. לכל אחד מהם מועבר הקטלוג, לפי הסדר, באמצעות מטה שהוכן מבעוד מועד מ"עץ לאווראו", דהיינו lauro, דפנה - כל זאת מבלי לצאת מהמעגל. לדוגמה, לראש השדים שמגיע מצד מזרח אומר האומן:

הנה צורתך שריך וחבירך במקומם ומעלתם. וקח הספר הזה והמטה הזה ותן לו כח הכתוב בו כאשר השבעתי אותך. [ו]הוא [י]קח הספר והמטה ויעמדו במקום א' כולם יעשו עצה וישימו הכח בספר ויחזרו אותו לאומן. ותחזור ותשביעהו המלך

63 פירנצה, ספריית הלורנציאנה, Plut.89.sup.38, דף 46ב: de ayno o nero capretto. וכבר הראה ארמליני, בהקשר אחר, כי ayno היא תעתיק איטלקי של agnus הלטיני, שה. ראו M. Armellini, *Le Chiese di Roma dal Secolo IV al XIX*, Roma 1891, p. 419

64 הנחיה זו היא רמז ראשון לכך שלספר המקודש יש להתייחס כאל ספר תורה. הנחיה זו לא מופיעה בכתב יד לורנציאנה (שבהחלט מנחה את המאגיקון לעבד את הקלף בעצמו), ולדעתי היא תוספת מאוחרת. עם זאת, התפיסה של הספר המקודש כספר תורה קיימת כבר בכתב יד לורנציאנה, שם המאגיקון נדרש לצטט את ברכות התורה באיטלקית.

65 בכתב יד לורנציאנה - spirito.

66 בכתב יד לורנציאנה דווקא zaffaranno, כלומר zafferano. מעניין לראות כי בכתב יד אחר (מן המאה החמש-עשרה) שבו נשתמרה גרסה של האידאה של שלמה, המשביע פונה אל השד אורינס כמלך ושליט המזרח, וכמי שחייב להיות מצויר עם כתר זהב: O Oriens, principes egregie, qui in oriente regnas et imperas, et debet depingi cum corona auri אמסטרדם, Bibliotheca Philosophica Hermetica 114 (כעת באוסף פרטי, 25 Coxe), עמ' 45.

67 השוו ל-Liber Consecrationum המוכר כבר מן המאה החמש-עשרה. בניגוד לקטלוג שבו אנו עוסקים, המקבל את כוחו הן מההשבעות לאל והן ממלכי השדים המזומנים, ה-Liber Consecrationum מקבל את כוחו אך ורק מהשבעות לאל ולישוע. על ה-Liber Consecrationum ראו R. Kieckhefer, *Forbidden Rites: A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century*, Pennsylvania 1998, p. 8-10.

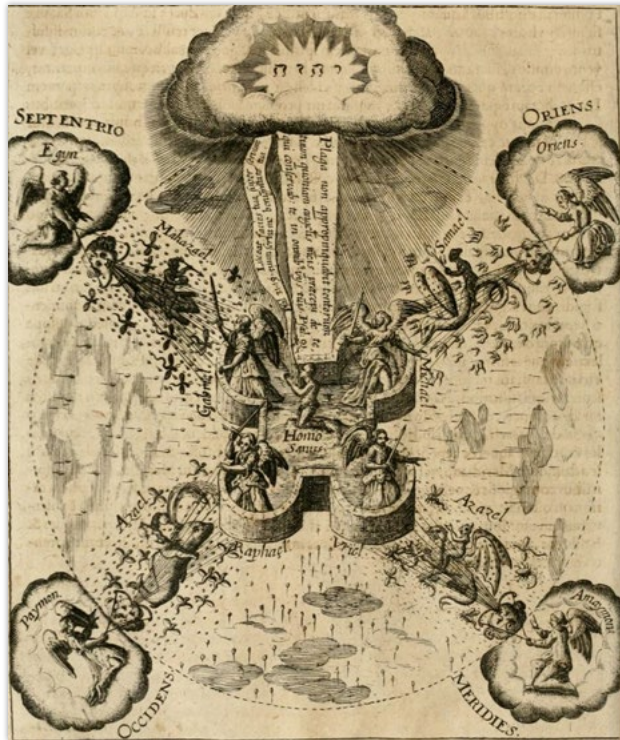
הנ"ל עם כל חברתו ישבעו לו בנאמנות שלעולם יהיו] מוכנים לעשות מצותך והם יעשו שבועה בחיי העולמים.⁶⁸

כך משביע המזמן את ראשי השדים לפי הסדר – מזרח, מערב, צפון ודרום – תוך שהוא מציג להם את "צורתם", כלומר דמותם המצוירת בקטלוג שיצר. ראש השדים מתכנס עם שריו ("יעשו עצה"), והם נותנים כוח (בכתב יד לורנציאנה – virtue) לספר, תוך שהם נשבעים לקיים את מצוות המזמן. ההירכיה הדמונית בחכמת שלמה מורכבת מקיסר – בילזיבוט – וארבעה מלכים, הממונים כל אחד על צד אחר של העולם:

אורינס, פאונון, אגיין ואמימון, השולטים בהתאמה על המזרח, המערב, הצפון והדרום.⁶⁹ קוסמולוגיה זו אינה ייחודית – מסורת אירופית ארוכת-שנים קושרת בין שמות מלכים אלו לארבע רוחות השמיים. מסורת זו מצויה כבר אצל צ'קו ד'אסקולי (1257-1327), והיא חוזרת לספרות המאגיה אצל גאנלוס (שם מלכים אלו מוזכרים כמשרתיו של שטן),⁷⁰ ומאוחר יותר גם בחיבור האידאה של שלמה בכתב יד פירנצה.⁷¹ בספרו של רוברט פלוד, ה-*Medicinae Catholicae* (1631), אלו מופיעים כישויות השולחות שליחים בדמות מפלצות מכונפות להזיק ל-*homo sanus*, האדם הבריא, המוגן במבצר מלאכי ומקבל את כוחו מן האל שאליו הוא מתפלל (איור 5).⁷²

שניים מבין כתבי יד של חכמת שלמה הם מאוירים – חש 1 וחש 2. בשונה משאר כתבי היד, כתב יד חש 1 עשוי קלף, והאיורים בו צבעוניים. לפיכך יש יסוד להניח שהוא שימש

לא רק כספר הנחיה, אלא גם כקטלוג עצמו. אם אכן כך, הרי שזהו מקרה נדיר למדי שבו עומד לפנינו תוצר של הפרקטיקה המוצעת בחכמת שלמה. מסקנה זו מתחזקת לאור העובדה כי ההנחיות לטקס בכתב היד, בניגוד לשאר הקטלוג, נכתבו על נייר ולא

איור 5. האדם הבריא וארבעת מלכי השדים, מתוך ה-*Medicinae Catholicae* של רוברט פלוד.

68 חש 1, דף 110א.

69 הוראת Oriens, בלטינית, היא מזרח. גם בקערות ההשבעה הבלבוליות שנדונו לעיל מוזכרים שדים המשויכים (או ממונים?) על ארבע רוחות השמיים. לדוגמה ראו את הדין אצל D. Levene and G. Bohak, 'A Babylonian Jewish Aramaic Incantation Bowl with a List of Deities and Toponyms', *Jewish Studies Quarterly* 19 (2012), pp. 69-70.

70 ראו SSM, דף 40א. ושם שמותיהם Amaymon, Paymon ו-Oriennens.

71 על צ'קו ד'אסקולי ראו ת'ורנדייק (לעיל הערה 14), עמ' 964. מאוחר יותר, מסורת זו מופיע אף אצל קורנליוס אגריפה, שחומריו היו ועודם פופולריים ביותר. ראו C. Agrippa, *De Occulta*, *Philosophia*, Cologne 1533, p. 111. שם "פאונון" של השד המולך על המערב נפוץ יותר דווקא בצורה Paymon.

72 ראו R. Fludd, *Integrvm morborvm mysterivm, siue, Medicinae catholicae*, Francofurti 1631, p. 338.

אורינס ופאמירסיאל

אמימון וסימיאל

פאונון ומלגארס

אגיין וראיסיאל

על קלף. נראה, אם כן, כי למחבר היה עניין להכין את הקטלוג בדיוק לפי ההוראות המופיעות בחיבור, וסביר להניח כי כוונתו הייתה מעשית.

כלל הדמויות בכתב היד חש1 הן בעלות מוטיבים חוזרים של לבוש אריסטוקרטי הכולל מספר פריטים. חלקם לבושים מכנף (tailcoat), אחדים אוחזים במקלות הליכה, ומיעוטם גם נושאים חרבות. רוב הדמויות לבושות אברקיים (breeches), וכן מגפיים או נעלי אבזם (buckled shoes) צבעוניים. מעטים מהם לבושי פראק מלא, חגורים רצועת בד, ועל ראשם – במקום כתר – מונחת קסדה עם עיטור פרחוני, מעין באסבי (busby), מה שמקנה להם מראה מיליטנטי. אך בניגוד לגיוון בין הדמויות הראשונות, אשר ביניהן מוצגים יותר מעשרה טיפוסים חוזרים, ככל שהחיבור מתקדם הדמויות מתגוונות פחות ומתקבעים בו ארבעה טיפוסים. השימוש בצבעים שונים מבדיל בין הדמויות השונות הללו. דמויות מסוימות מקבלות טיפוס מיוחד משלהן, שלא מופיע יותר בחיבור – אלו הם אשמדאי (34ב) ואשטרוט (10ב), שדים פופולריים מאוד בספרות זו ביחס ליתר השדים המופיעים בחיבור.

בניגוד לכל המלכים, הקיסר בילזיבוט וארבעת המלכים הממונים על צידי העולם מופיעים באיורים, כל אחד מהם, יחד עם דמות נוספת המזוהה כ"צורתם". כך, לדוגמה, "צורתו" של בילזיבוט הוא סמאל, והזוג מופיע יחד באיור – אך לא ניתן לזהות מי הוא מי, אם כי סביר כי הדמות הגבוהה יותר היא בילזיבוט. גם ארבעת המלכים מופיעים עם "צורתם" – אורינס עם פאמירסיאל (5ב), פאונון עם מלגארס (7א), אגיין עם ראיסיאל (8ב) ואמימון עם סימיאל (10א). הזוג הראשון והשלישי מצוירים באופן דומה, כמו גם הזוג השני והרביעי. שתיים מהדמויות הללו לבושות במכנסי שרוואל, בניגוד לשאר הדמויות, וחגורות רצועת בד רחבה – פריטי לבוש המזוהים עם התרבות העות'מאנית.⁷³ הגיוון הבולט בלבוש הדמויות עשוי לשקף את הגיוון שראה המחבר לנגד עיניו, בהתחשב באפשרות הסבירה ששהה במזרח אירופה (איור 6).

בהתאם להנחיה שבראשית הספר, כתריהם של השדים הם בצבע כרום. אך אם בראשית החיבור הכתר שלראש הדמויות כולו צבוע, ככל שהתקדם החיבור ייתכן שהמחבר חס על הדיו

שברשותו, והחל לצייר רק את מתאר הכתר מבלי למלאו. החל מן השד הארבעים ותשעה חוזר המעתיק למלא את הכתר בצבע, אך צבעו של מתאר הכתר מתחלף לאדום. מתחת לאיורי השדים מופיעים שמותיהם, המורכבים מאותיות מערכת הכתב

איור 6. ארבעת מלכי השדים "עם צורתם".

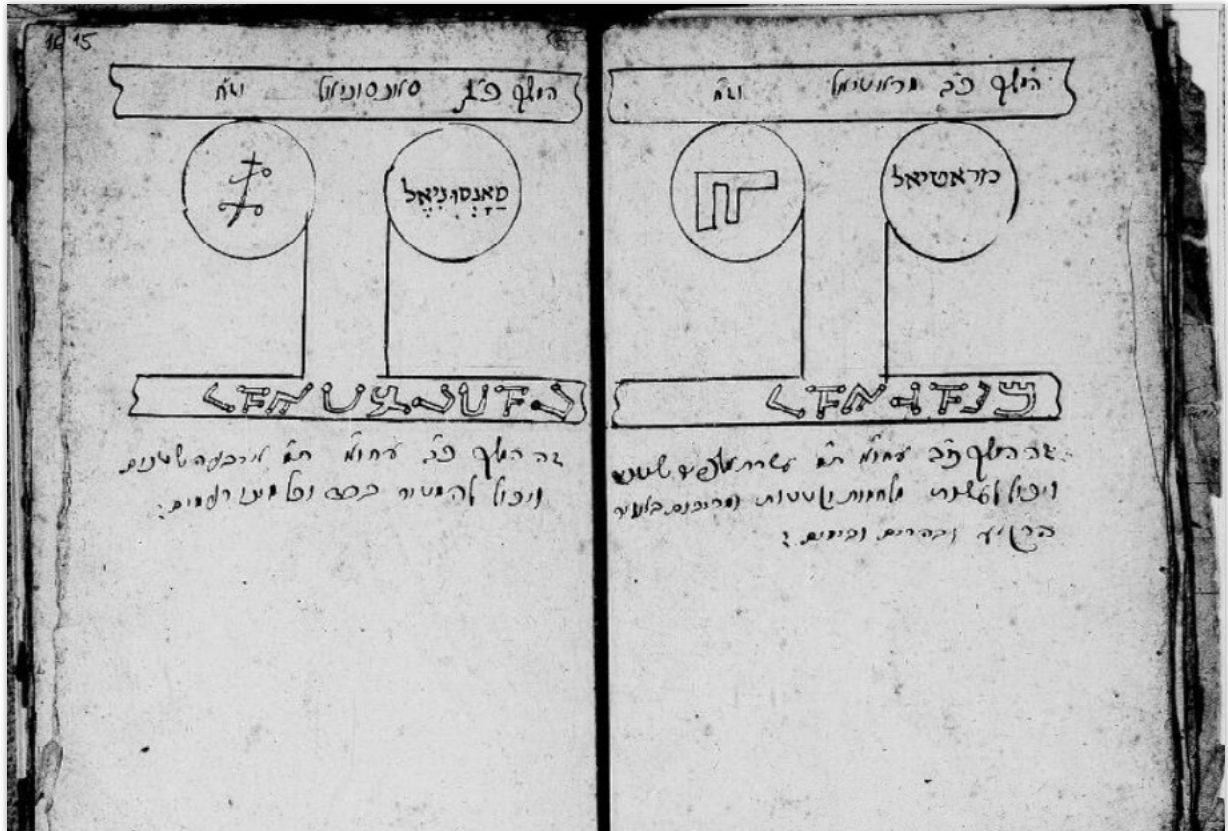
73 şalvar הטורקי נעשה שימוש הן על ידי גברים והן על ידי נשים. ראו, לדוגמה, C. Jirousek, *Ottoman Dress and Design in the West: A Visual History of Cultural Exchange*, Indiana University Press, 2019, pp. 12-13.

איור 7, למעלה.
 כתב יד חש1.
 לוציפר, המלך
 העשירי.
איור 8, למטה.
 כתב יד חש2.
 בטור הימני
 שמות השדים
 עם דיוקנם
 וחותמיהם. בטור
 השמאלי תיאור
 יכולותיהם.

שמחברי **חכמת שלמה** יצרו. כך, לדוגמה, לוציפר מתואר כמלך העשירי בקטלוג, המסוגל לעשות את כל מה שאר השטנים מסוגלים לבצע. תחת דמותו של לוציפר מצד שמאל מופיעות אותיות שמו במערכת כתב האופיינית ל**חכמת שלמה** ומתוארת בחיבור (איור 7).⁷⁴ מערכת כתב זו לא קיימת ב**כתב יד לורנציאנה**, והמחבר לא מזכיר אותיות אלו כלל. לעומת כתב יד **חש1**, כתב יד **חש2** איננו צבעוני והמאייר הסתפק בדיוקן ראשיהם של השדים, המעוטרים בכתרם (איור 8).

⁷⁴ מערכות כתב שונות מהמקובל מופיעות לא רק ב"חכמת שלמה", אלא גם בגרסאות מסוימות של "מפתח שלמה". ראו, לדוגמה, כתב יד ירושלים, הספריה הלאומית, Var. 223. כאשר סמואל מאת'רס הביא לדפוס את המהדורה שלו של "מפתח שלמה", הוא צירף לה נספח עם טבלה של מערכות כתב שונות. כלל מערכות הכתב הללו מכונות אצלו The Mystical Alphabets. ראו S. Liddell MacGregor Mathers, *The Key of Solomon The King*, London 1889, plate 15

איור 9. כתב יד חש.5.

כאמור, מלבד כתבי היד חש1 וחש2, שאר כתבי היד אינם מכילים איורי שדים. עם זאת, ראוי לציין כי כתב יד חש5 נטול הנחיות, ומכיל אך ורק את ההקדמה (סיפורו של אסתירות) ואת הקטלוג עצמו, כלומר שמות השדים, חותמיהם ותפקידיהם. גם בכתבת תיאור השדים המחבר משתמש בלשון מקוצרת למדי, לדוגמה: "זה המלך [ה]כ"ב [העשרים ושניים] עחו"א [עם חותמו ואותיותיו], ת"מ [תחת ממשלתו] עשרת אלפים שטנים, ויכול לעשות מלחמות וקטטות ומריבות באויר הרקיע ובהרים ובימים". האם זו גרסה צנועה של קטלוג שנועד לטקס? קשה לקבוע (איור 9). אף על פי שאין בכוונתי כאן להעמיק בהשוואת נוסחי **חכמת שלמה** השונים, ראוי להבהיר כי השוואה כזו מלמדת על רמת שונות גבוהה, גם אם המבנה והתוכן קרובים. חלק משונות זו ניתן להסביר בקלות.⁷⁵ בכל מקרה, בכל החיבורים שבהם קיימות הנחיות להכנת הספר ואין איורי שדים, קיימת גם הנחיה לאייר את דמות השדים ולהשתמש בצבע כרכום לציון כתריהם.

איורי שדים מלכותיים אינם ייחודיים ל**חכמת שלמה**. גם בכתבי יד אחרים שנחקרים כמאגיה סולמונית אנו מוצאים איורים מהסוג הזה. דוגמה לכך היא חיבור **מפתח שלמה** לטיני-איטלקי (Clavicula Salomonis) בן המאה השמונה-עשרה מהספרייה הלאומית בירושלים, שבו מופיעות דמויותיהם של שבעת מלכי השדים – עם גלימות מלכותיות, כתרים ושרביטים (איור 10).⁷⁶ מלכי

75 לדוגמה, בכל כתבי היד העבריים אנו למדים כי השד אנגליקוס בעל מאתיים שטנים, ואילו בכתב יד לורנציאנה לשד זה ארבעה לגיונות. קל להסביר את הפער באמצעות קיומו של טקסט עברי שבו ד' לגיונות או שטנים, אשר הפכו בעקבות הדמיון האורתוגרפי ליד' (כלומר, מאתיים). דוגמה להשוואת נוסחים כזו ניתן לראות בנספח.

76 כתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית, Var. 223.

השדים בכתב יד ירושלים של מפתח שלמה מופיעים כחלק מ"הספר הקדוש", Libro Sacro, בפרק המסביר כיצד יש להכין ספר זה (78ב): "פרק 11: [ה]שיטה להכין את הספר הקדוש עם שבעת הנסיכים והמלכים, ועם שבעת מזמורי התשובה". זהו, למעשה, קטלוג של שבעת מלכי השדים עם שמותיהם, דמויותיהם, חותמיהם ואחד משבעת מזמורי התשובה הנוצריים (septem psalmi poenitentiales) מספר תהילים (המובאים בלטינית).⁷⁷ כל אחד משבעת מלכי השדים ניתן לזמן ביום אחר בשבוע באמצעות נוסחת השבעה אחרת.

איור 10. דמותו של המלך מימון, אחד ממלכי השדים בכתב יד Clavicula Salomonis.

חיבורי האידאה של שלמה אשר נדונו קודם לא היו זרים למחבר/ים של חכמת שלמה. לפחות במקרה אחד, המוקדם ביותר שברשותנו, החיבורים נכרכו יחד באותו קודקס (כתב יד לורנציאנה). גם חיבורי *Clavicula Salomonis* (המוכרים בעברית כמפתח שלמה) לא היו זרים כלל, שכן מחבר חכמת שלמה בכתב יד לורנציאנה אף מפנה למפתח שלמה כאל ספר הנחיות שיש להתבסס עליו במהלך הטקס.⁷⁸ המחברים של חיבורי מפתח שלמה עבריים הכירו והעתיקו גרסאות של האידאה של שלמה, כמו גם טקסטים אחרים שמצויים בכתב יד לורנציאנה וכתב יד פירנצה. ברי כי לפנינו תמונה טקסטואלית מורכבת, שאינה עולה בקנה אחד עם תיאורים

77 על שימוש בליטורגיה בחיבורי "מפתח שלמה", ובאופן ספציפי מזמורי תהילים ומזמורי התשובה, ראו J. Haines and J. Véronèse, 'De quelques usages du chant liturgique dans les textes latins de magie rituelle à la fin du Moyen Âge', *Cahiers de recherches médiévales et humanistes*, 30 (2020–1), pp. 293–320.

78 ראו כתב יד לורנציאנה, דף 45א–ב.

לינאריים פשטניים.⁷⁹ כלל הטקסטים הללו, יחד עם ה-*Liber Officiorum*, שאף גרסה שלו מופיעה בכתב יד לורנציאנה (303ב-314א), כרוכים זה בזה וקשורים זה לזה באמצעות יחידות טקסטואליות רבות שאותן ניתן לדמות למבנה דמוי-רשת. יחידות אלו משקפות היסטוריה טקסטואלית ענפה ומסועפת. לפיכך, כאשר ניגשים לקרוא אחד מן החיבורים, יש להביא בחשבון גם חיבורים אחרים העשויים לסייע בהבנת היבט זה או אחר בחיבור, תוך נקיטת משנה זהירות בכל הנוגע לפרשנות אנכרוניסטית.

דוגמה מובהקת לקשרים הללו ניתן לראות בכתב יד המכיל גלגול מאוחר של האידאה, דומה לזו שמופיע אצל גאנלוס, ואשר הוזכר במאמר זה – **כתב יד לונדון**. גם שם מגיעים ראשי השדים, הקיסרים אוריניש (מזרח), פיימון (מערב), אמיימון (דרום) ואיגים (צפון). בדיוק כפי שמתואר ב**חכמת שלמה**, ראשי השדים הללו מושבעים לפי הסדר מן המזרח לצפון, והמזמן מונחה למסור להם באמצעות מטה את הספר שהוא מעוניין לברכו:⁸⁰

ואז תקח האגרת אשר בו כתבת התנאים, והספר שתמצה לברך, ותקשור בקצה המטה שלך ותושיט אותו מחוץ לעגול לקיסר מזרחי, ותאמר שיקיים כל הכתוב על ספר התנאים. והשמר שלא תצא מן העיגולים. אז יבאו משרתיו ויקחו האגרות והספר, ויביאהו לקיסר. ואז הקיסר יוציא רוק מפיו ויכתוב תוך הספר, והוא יתהוה שחור. וכשגמר לחתום הספר, אז יחזירוהו עבדיו ויקשרוהו בקצה המטה. והשמר שלא תניח המטה מידך, רק תחזק אותו בטוב, כי לא יוכלו לקחת בחוזק.

אי אפשר לקשור בין הדימויים המתוארים ב-*Liber Officiorum*⁸¹ לבין אלו המופיעים ב**חכמת שלמה**: שם התיאורים מפלצתיים ברובם, ואילו הציורים המופיעים ב**חכמת שלמה** – הן בכתב יד **חש1** והן בכתב יד **חש2** – הם של בני אנוש, ואף של דמויות מלכותיות מתוכם. עם זאת, הקשרים הטקסטואליים המוכחים, כמו גם העובדה שהלבשת השד בדמות אדם היא אחד מאמצעי השליטה בו, עשויים ללמד אותנו כי האיורים ב**חכמת שלמה** הם כלי שליטה: כך המזמן רוצה שהשדים יופיעו מולו. אנו למדים על כך באופן מפורש מהשבעה המצויה ב**חכמת שלמה**: "בכל עת שתפתח הספר וכשתקרא אותו לבא אליך בצורת אדם או בהמה כמו שתמצה עם חברותו ולעשות כל מצוא חפצך בלי נזק ובלו פחד".⁸²

מן המובאה הזו אנו למדים כי הופעתם של השדים תלויה ברצונו של המזמן. גם השוני המשמעותי בין האיורים שבכתב יד **חש1** לעומת **חש2** מצביע על אופיים האישי של הדימויים. על כן, ייתכן כי בציורי השדים שלפנינו מובלעת דרישתו של

79 כוונתי כאן לשליטה המיוחסת לקארל לחמן (1793-1851), וליצירה של *stemma codicum*. על שיטה זו, הביקורת עליה והתפתחויות מאוחרות שלה נכתבו ספרים ומאמרים רבים. ראו, לדוגמה, S. Timpanaro, *The Genesis of Lachmann's Method*, Chicago 2005; P. Trovato, *Everything you always wanted to know about Lachmann's method*, Padova 2014.

80 אומנם לא מתואר מאיזה עץ עשוי המטה, אך שני עצים מוזכרים בחיבור בהקשר אחר – לאווראנו (כלומר, דפנה) ולוז.

81 תיאורים אלו הגיעו אחר כך ליוהן וואייר (1515-1588), והם נפוצים מאוד גם במה שמכונה ספרות ה-*Goetia*. ראו סופר (לעיל הערה 3), עמ' 54-56.

82 חש1, דף א2.

המזמן להופעתם בדמות אדם. עם זאת, לאור תיאור השדים כמלכים והאופן שבו הם משמשים בהיררכיה הדמונית, נדרש המזמן להתאים את לבושם – לבוש מלכותי, כיאה לאלו המתוארים כמלכים, נסיכים או דוכסים. ציורים אלו, אני סבור, הם פראטקסטים ביצועיים המשמשים ככלי לשליטה בשדים.

סיכום

שדים הם ישויות מאיימות ומפחידות. בחיבורים אשר תוארו במאמר זה הם מוצגים כממירי-יצורה, וכמי שיעשו כל שביכולתם כדי להפחיד את המשביע שמבקש לרתום את כוחותיהם. לשם כך הם ינצלו תכונות אנושיות כאימת המוות וכדאגה לזולת – "הכל אפשר שיעשוהו כדי להביא מורך בלבבכם". מתוך הבנה זו, החיבורים מתייחסים להופעת השדים ולהתגלמות שלהם במציאות ככלי שניתן לשלוט בו ולעשות בו שימוש.

בניגוד לאידאה של שלמה כפי שהוא מופיע אצל גאנלוס, ובו המאגיקון מצייר מערך שלם של כוחות העומדים מול השד המפלצתי שנקשר באמצעות נוסחה כתובה המכונה "קשר", חיבור **האידאה של שלמה בכתב יד פירנצה** מנחה את המאגיקון להדגיש את פער המעמדות והקשירה גם באופן לא-מילולי: השדים יצוירו אזוקים בשלשלאות, ללא הכתר שלהם, ואילו המאגיקון יופיע עם כתר בעודו אוחז בשלשלאות. בחיבורי **חכמת שלמה** המאוירים השדים הם מלכתחילה דמויי-אדם, ושאיפתו של האומן לזמן אותם ככאלו באה לידי ביטוי בטקסט ובתמונה. כוחו של המזמן על השדים בא לידי ביטוי ביכולתו להכריח אותם להופיע בדמות אדם, הגם שדמות זו עודנה מלכותית, כיאה להיררכיה הדמונית.

איור השדים הוא לא כלי השליטה היחיד בהם, וקיימים עוד פראטקסטים ביצועיים בחיבורים שהוזכרו במאמר זה. דוגמה מעניינת ביותר לכך הם ה"אותות", או הפנטקלים (Pentacles) – סמלים מורכבים יותר המופיעים באיורים, אשר התפתחו מהאידאה של שלמה ובפרט מסמלי "קנדרירי" המוצגים בה, ושימשו בפרקטיקות לזימון שדים. התפתחות זו היא מעניינת ביותר, שכן התפיסה כי כוחם של הפנטקלים פועל במציאות היא רבת-השפעה גם מעבר לגבולות ימי הביניים וראשית העת החדשה. למעשה, תפיסה זו קיימת אף בימינו: פנטקלים נמכרים כיום בחנויות ניר-אייג' כמדליונים מגשימי משאלות, במנותק מהקשרם הדמוני. הפנטקלים הנמכרים מופיעים בחיבורים רבים של **מפתח שלמה**, ובין היתר במהדורה שהביא לדפוס סמואל מאת'רס, מראשי מסדר שחר הזהב.⁸³ מאת'רס הוסיף במהדורתו פירושים ותיקונים לפנטקלים הללו כראות עיניו, והם שמשמשים כיום כמודל למדליוני המתכת הנמכרים ברחבי העולם (איור 11). אולם האותות אצל מאת'רס, כמו גם בשאר חיבורי **מפתח שלמה**, נועדו לשימוש במהלך טקס זימון שדים, ואין להם שימוש עצמאי. למעשה, המאגיקון מונחה להציג את הפנטקלים בפני השדים המזומנים:

"... אנו מצווים אתכם וגוזרים עליכם בעוצמה, בשמות החזקים והעוצמתיים ביותר של האל [...] שלא תאחרו יותר, אלא שתופיעו בפנינו ללא שום רעש או המולה,

83 על עבודתו של מאת'רס ראו F. Silva, 'Mathers' Translation of the Clavicula Salomonis: The Relationship Between Translator, Text and Transmission of A "Religious Text"', Ph.D. dissertation, Harvard University, 2009.

אלא להיפך, עם כבוד גדול ונימוס, בצורה יפה ואנושית". אם הם יופיעו, הראה להם את הפנטקלים ואמור: "צייתו, צייתו, הביטו בסמלים ובשמות של הבורא. הן עדינים ושלווים, וצייתו לכל הדברים שאנו נצווה אתכם".⁸⁴

לאחר הופעת השדים, המאגיקון מונחה לכתוב את ההשבעות על קלף ולמסור אותו לשדים כדי שיישבעו להגיע בכל פעם שהספר יפתח.⁸⁵ בספר זה יופיעו כל הפנטקלים. תיאור דומה מצוי בחיבור עברי שצוטט לעיל (**כתב יד לונדון**), ובו לאחר הגעת השדים מונחה המזמן:

ואז תפתח לנגדם הפינטוקולי,⁸⁶ ר"ל [רוצה לומר] ההמשל, ומיד יכרעו וישתחו לנגדך [...] ויאמרו לך: אתה המשביע, אין אפשר שאינך מזרעו של שלמה המלך ע"ה [עליו השלום] או אתה אחד מן תלמידיו, כי מימי שלמה המלך לא הי'ה אדם שראה אותנו זולתך, ואלמלא הכח הגדול והיד החזקה של השמות שהשבעתנו בו, אז היינו קורעים אותך וכל חבריך(!). ומאז שהשבעתנו בכח הגדול ובשמו[ת] הקדושים, אז אנו מוכרחים לעשות כל בקשתך ורצונך, לכן תצוה אותנו מה נעשה. ואז תצוה להם שישבו כנ"ל [כנזכר לעיל]. ואז תקח האגרת אשר בו כתבת התנאים, והספר שתוצה לברך, ותקשור בקצה המטה שלך.⁸⁷

איור 11. אחד מן הפנטקלים המיוחס למרקורי, ובאמצעותו ניתן לפקוד על הרוחות של מרקורי ולפתוח דלתות.⁸⁸

גם כאן, לאחר הצגת הפנטקל ("ההמשל") לשדים, ולאחר הפיכתם למושמעים, מונחה המזמן למסור להם את הספר שאותו הוא רוצה לברך - הספר הקדוש. מדליוני חותמי שלמה, כשם הפופולרי של הפנטקלים בחנויות וברחבי הרשת, הם גלגול מאוחר של האידאה. פראטקסטים ביצועיים אלו, המיועדים לשליטה בשדים, נותקו מהקשרם בתהליך של פופולריזציה והפכו למדליונים עצמאיים המיוחסים לחכם באדם אשר בלט בכוחו על השדים. לפנינו תפיסה ארוכת-שנים המייחסת לייצוג חזותי כוח לפעול במציאות, וכן מייחסת להיבטים החזותיים בטקסי זימון השדים משקל מכריע בהצלחתם. שדים מבהילים המופיעים בארחות עקלקלות וצורות משונות סרים למרותו של המאגיקון. דרך היכרות עם המראה שלהם, הוא מכריח אותם להופיע בצורה יפה ואנושית. סמכותו מובעת באמצעות בגדיו המלכותיים, ובאמצעות כלים המייצגים את הדיאלוג האנושי-דמוני: מן האידאה העוטפת את המאגיקון בכוחות אלוהיים, דרך קטלוגים שבהם השדים מאוירים באופן אנושי, ועד למדליונים עמוסי ידע המוצגים לשדים ומכריעים אותם.

84 מאת'רס (לעיל הערה 74), עמ' 32.

85 עמ' 38.

86 כלומר, Pentacoli, צורת רבים איטלקית של Pentacle. פנטקל זה מזוהה בטקסט כ"ההמשל", כלומר האידאה. זוהי עדות נוספת לקשרים הטקסטואליים המורכבים.

87 המשכו של הטקסט מצוי לעיל, ליד הערה 80.

88 מאת'רס (לעיל הערה 74), plate 6.

נספח: דוגמה להשוואת נוסחי "חכמת שלמה" – סאדון (Saton) ואנדריאנוס (Adrianus)

חש 4	חש 3	חש 2	חש 1
צ"ה סאדון: אלף שט[נים], לעשות מזכוכ[ית] אבני[ים] טוב[ות] ולנשאך על כל ההר[ים] וגבעו[ת] ומקו[ם] נמוך כמו שתצצה.	מלך צ"ה סאדון וחוטמו <חותם> ותחת ממשלתו אלף שטנים ויכול לעשות מזכוכית אבנים טובות ומרגליות, וישא אותך על כל ההרים ולמקום נמוך כחפצך.	זה הוא המלך החמשה ותשעים עם חותמו ואותיותיו, ותחת ממשלתו יש לו אלף שטנים, ויכול לעלות(!) מזכוכית אבנים טובות ומרגליות, וישא אותך על ראשי הרים והגבעות ובכל מקום שתצצה.	סאדון: זה הוא המלך החמשה ותשעים עם חותמו ואותיותיו, ותחת ממשלתו יש לו אלף שטנים ויכול לעשות מזכוכית אבנים טובות ומרגליות, וישא אותך על כל ראשיה(!) ההרים הגבוהים ובכל מקום נמוך כחפצך.
לורנציאנה – תרגום	לורנציאנה – מקור	חש 6	חש 5
סאטון הוא מלך גדול וחזק, עושה כל מה שתצווה. יש בממלכתו אלף לגיונות.	Saton è grande re et possente fa tuoto quello che le comandato. Ha in suo dominio mille legione.	סאדון: זה מלך צ"ה ע"ח [עם חותמו], ת"מ [תחת ממשלתו] אלף שטנים, ויכול לעשות מזכוכית אבנים טובים, וישא אותך על ראשי ההרים.	סאדון: זה המלך צ"ה עם חו"א [חותמו ואותיותיו], תחת ממשלתו אלף שטנים ויכול לעשות מזכוכית אבנים טובים, וישא אותך על רושי(!) ההרים.

בניגוד לפער בין הטקסטים שניכר בתיאור של סאדון, ובייחוד בין הטקסטים העבריים לטקסט האיטלקי, בתיאורים אחרים כמעט לא נמצא פער כזה ביניהם. כך למשל בתיאור השד אנדריאנוס:

חש 4	חש 3	חש 2 ⁸⁹	חש 1
צ"ב אנרואנוס: ח"י מלכ[ים], ללמוד כל החכמו[ת] וסגול[ות] ולעשות לך כל חפצך.	מלך צ"ב אנריאנוס וחוטמו <חותם>, ותחת ממשלתו י"ח מלכים, והוא יכול ללמוד אותך כל החכמות וכל הסגולות, ולתת לך כל חפצך.	-	אנדריאנוס: זה הוא המלך השנים ותשעים עם חותמו ואותיותיו, ותחת ממשלתו יש לו שמונה עשר מלכים, והוא יכול ללמד אותך כל חכמות וכל סגולות, ולתת לך זה(!) כמוצא שפתיך.
לורנציאנה – תרגום	לורנציאנה – מקור	חש 6	חש 5
אדריאנוס הוא דוכס גדול וחזק. מלמד בנימוס כל מדע, ונותן זהב. יש בממלכתו 18 מלכי כתר.	Adrianus è duca magno et possente. Insegna compitame[n]te ogne scientia, et dona l'horor. Ha in suo dmoinio 18 re .de corona	אנדריאנוס: זה מלך צ"ב ע"ח [עם חותמו], ת"מ [תחת ממשלתו] י"ח מלכים, ויכול ללמוד אותך כל מיני תכונות, ויתן לך זהב.	אנדריאנוס: זה המלך צ"ב עחו"א [עם חותמו ואותיותיו], ת"מ [תחת ממשלתו] י"ח מלכים, ויכול ללמוד אותך כל חכמות, ויתן לך זהב.